

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

FELSEFE VE TOPLUMSAL DÜŞÜNCE
YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

FRANKFURT OKULU' NUN ARAÇSAL AKIL VE
POZİTİVİZM
ELEŞTİRİSİ

Berna Yeşilyurt

Tez Danışmanı

Doç. Dr. Ferda Keskin

Nisan, 2013

ÖZET

Bu tezde, Frankfurt Okulu düşünürlerinin pozitivizm eleştirisinin kaynaklarını inceledim. Tezin ilk bölümünde, pozitivizmin sosyal bilimlerdeki tanımını sundum. İkinci bölümde, Frankfurt Okulu'nun pozitivizm tanımını geleneksel ve eleştirel kuram arasındaki farklılığa vurgu yaparak ortaya koymaya çalıştım. Ayrıca, Eleştirel teorinin genel özelliklerine değindim. Üçüncü bölümde, Marksist ekonomi politik eleştirisinin, Eleştirel Teori üzerindeki etkisini açıkladım. Dördüncü bölümde, ekonomi politik eleştirisinden araçsal aklın eleştirisine geçişle birlikte, Eleştirel Kuramın yeni paradigması olarak ortaya konulan Aydınlanma eleştirisini insan-doğa ilişkisi ve egemenlik kavramı üzerinden ele aldım. Bu bölümde, Eleştirel Kuramın pozitivizm eleştirisinin kaynaklarını araçsal akıl ve kapitalizm eleştirisi ile ilişkisi içinde temellendirmeye çalıştım. Beşinci bölümde, Frankfurt Okulu'nun içkin eleştiri yönteminin Hegel ve Marks'taki kökenlerini inceleyerek içkin eleştiri yönteminin dayandığı temelleri anlattım. Ayrıca, Eleştirel Teorinin içkin eleştiri yönteminin, işlevi bilgisel yapısı ve amaçları bakımından 'bilimsel' teorilerden ayrılan yönlerini açıkladım. Aynı bölümde, içkin eleştirinin aynı zamanda bir ideoloji eleştirisi olarak toplumda yaşayan bireyleri özgürleştirme ve aydınlatma konusundaki işlevini ve bu işlevi nasıl gerçekleştirebileceğini açıkladım. Son olarak, Frankfurt Okulu düşünürlerinin ve Eleştirel Teorinin sosyal bilimlere nasıl bir katkı sunabileceğini ve doğru bir sosyal teori modeli olabilme imkanının gerekçelerini ortaya koymaya çalıştım.

ABSTRACT

In this thesis, I reviewed the sources of Frankfurt School thinkers' critique of positivism. In the first chapter, I presented the definition of positivism in social sciences. In the second chapter, I tried to state Frankfurt School's definition of positivism by highlighting the difference between Traditional and Critical Theory. I also dwelled upon the general characteristics of Critical Theory. In the third chapter, I tried to explain the influence of Marxist critique of political economy on Critical Theory. In the fourth chapter, parallel to the transition from the critique of political economy to the critique of instrumental rationality, I presented the critique of Enlightenment, which is posed as the new paradigm and fundamental issue by Critical Theory, in the context human-nature relationship and the concept of domination. In this chapter, I tried to found the sources of Critical Theory's critique of positivism in relation with instrumental rationality and critique of capitalism. In the fifth chapter, I examined the roots of Frankfurt School's method of immanent critique in Hegel and Marx and explained the fundamentals of the method of immanent critique. I also put forward the aspects of Critical Theory which differ from 'scientific' theories in terms of the method of immanent critique, its function, epistemological structure and objects. In the same chapter, also as a critique of ideology, I explained the function of immanent critique in the emancipation of the individuals living in the society and how this function can be fulfilled. Finally I suggested how Frankfurt School thinkers and Critical Theory can contribute to social sciences and the reasons for its possibility to serve as a good social theory.

GİRİŞ

Frankfurt Okulu, disiplinler arası bir sosyal teori oluşturmak amacıyla eleştirel kuramı geliştirir. Eleştirel kuram, amacı, uygulanma biçimi ve yöntemi açısından geleneksel kuramdan ayrılır ve geleneksel kuramı eleştirerek kendi ilkelerini ortaya koyar.

Frankfurt Okulu, 1930'lu yılları kapsayan ilk dönemde, Marksist ekonomi politik eleştirisi etkisinde disiplinler arası bir sosyal teori geliştirerek bu teoriyi ekonominin eleştirisini temel alan bir kapitalizm eleştirisi olarak sunar.

1940'lı yıllara karşılık gelen ikinci döneminde ise yaşanan tarihsel gelişmeler ve toplumsal gerçeklikteki dönüşümlerin sonucunda eleştirel teorinin paradigmasını 'egemenlik' kavramı üzerine temellenen insan ve doğa arasındaki ilişki ve Aydınlanma eleştirisi ekseninde belirlediğini görürüz. Bu paradigma, tarihin temel çelişkisinin ve itici gücünün sınıf çatışması değil, insan ve doğa arasındaki çelişki ve egemenlik ilişkisi olduğu savına dayanır. Aydınlanma eleştirisi, bu çelişkiyi merkeze alarak toplumsal tahakkümü yaratan unsurlar olarak modern bilim anlayışının, teknolojinin, kapitalist üretim mantığının ve en temelde araçsal aklın eleştirisini kapsar.

Tezimde, pozitivism eleştirisini Frankfurt Okulu'nun Aydınlanma ve araçsal akıl eleştirisi ile ilişkilendirilerek temellendirmeye çalışacağım. Pozitivizmin, sosyal bilimlerdeki tanımını ortaya koyduktan sonra, Frankfurt Okulu açısından pozitivismin hangi gerekçelerle araçsal aklın bir tezahürü olarak kabul edildiğini ve modern bilime egemen olan bu araçsal rasyonalitenin felsefi ve toplumsal temellerini açıklamaya çalışacağım.

Pozitivizm ve araçsal akıl eleştirisi, Frankfurt Okulu açısından kapitalizm eleştirisinin bir boyutudur. Dolayısıyla, araçsal aklın eleştirisi, aynı zamanda bir kapitalizm eleştirisidir. Bu bağlamda, araçsal rasyonalite ve kapitalizm arasındaki ilişkinin temellerini pozitivism eleştirisi kapsamında tartışacağım.

Frankfurt Okulu düşünürlerinin pozitivizm tanımını ve eleştirisini açıklarken, eleştirel teoriyi amacı, işlevi ve yöntemi açısından bilimsel teorilerden ayıran temel özellikleri belirteceğim. Bilimsel teorinin metodolojisine dayanak yaptığı ‘doğrulama’ ve ‘gözlem’ ilkelerinden farklı olarak, eleştirel teorinin benimsediği içkin eleştiri yöntemin Hegel ve Marks’taki kökenlerini açıklamaya çalışacağım. İçkin eleştiri yönteminin uygulanma biçimini, bir ideoloji eleştirisi olarak işlevini ve eleştirdiği toplumdaki bireyler üzerindeki etkisini eleştirel teorinin özgürleştirici fonksiyonu ile ilişkili olarak ortaya koyacağım.

Son olarak, Eleştirel teori ve içkin yönteminin sosyal bilimlere ve topluma nasıl bir katkı sunabileceğini ve bu katkının gerekçelerini oluşturmaya çalışacağım. Bu katkıyı eleştirel kuramın geliştirdiği içkin eleştiri yöntemi ile ele aldığı kapitalist toplumun çelişkilerini açmayı sağlayan dönüştürücü ve özgürleştirici fonksiyonu kapsamında ortaya koyarak geleneksel kuramın olumlayıcı yöntemi ve araçsal kullanımına karşılık eleştirel teorinin doğru bir sosyal teori modeli olduğunu temellendirmeye çalışacağım.

BİRİNCİ BÖLÜM

POZİTİVİZMİN SOSYAL BİLİMLERDEKİ GENEL TANIMI

Comte ve Pozitivizm

Aydınlanma geleneğinin bir parçası olarak toplum biliminin ortaya çıkışına kaynaklık eden ‘*Pozitivizm*’ ondokuzuncu yüzyılda Auguste Comte (1798-1857) tarafından temellendirilmiştir. Comte ‘*Pozitif Felsefe Dersleri*’ isimli eseriyle pozitivizmin temel ilkelerini açıklamayı amaçlamış ve düşünceleriyle sosyal bilimin gelişmesinde büyük rol oynamıştır.

Comte’un düşüncelerini geliştirdiği dönem Fransız tarihinin kritik bir dönemine rastlamaktadır. Bu dönem eski rejimin çözülmeye başladığı ve yeni bir sanayi toplumunun oluşmaya başladığı devrimden sonraki sürecin gerçekleştiği bir dönemdir. Toplum bilimi bu tarihte henüz kurumsallaşmış bir bilim değildir. Ortaya çıkmakta olan yeni toplumun sorunlarına çözüm bulmak ve toplumda düzeni ve ilerlemeyi sağlama hedefini gerçekleştirmek amacıyla Comte, *Pozitif Felsefe Dersleri* ile toplum biliminin temellerini atma çabasıdır.

Comte’un ‘*Üç Hal Yasası*’ olarak ifade ettiği tarihsel şemaya göre insanlık tarihi ve insan düşüncesi teolojik, metafizik ve pozitif (bilimsel) olmak üzere üç evreden geçmiştir ve pozitif evre insan düşüncesinin vardığı nihai noktadır. Bilimsel evrede insanlık gelişimini tamamlamıştır. Bu bağlamda Comte, pozitivizmi toplum biliminin oluşturulmasında temel felsefe olarak görür. Bu anlayışa göre toplumsal olguların incelenmesinde ve olguları yöneten yasaların bulunmasında artık pozitif ampirik yöntemler kullanılacak ve metafizik tamamen reddedilecektir. Aydınlanma çağının düşüncesi olarak ortaya çıkan pozitivizm, inancın yerine akli ve onun ilkelerini esas alarak bilginin temelini burada aramaktadır.

Pozitivizm Bacon, Locke ve Descartes'ın çalışmalarına dayanan ve bilgi ve bilimin temelini deney, çıkarım ve gözleme dayandıran bir epistemoloji geliştiren ampirist felsefe ve bilgiye ulaşmada belli rasyonel ilkeleri benimseyen rasyonalist felsefenin etkisinde ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla, pozitivizm metafiziği ve spekülasyonu reddeder. Pozitivizmin amacı bilgi için objektif, ampirik ve sistematik bir temel inşa etmektir.¹

Pozitivizm, toplumu dışsal bir veri olarak gözlem ve deneyim aracılığı ile öğrenilip doğrulanan bir olgular yapısı olarak tanımlar. Dünyayı olgulardan ya da duyuşal verilerden ibaret bir şey olarak algılar ve duyuların, deneyimlerin ve algıların dünyasını bilginin nihai temeli olarak kabul eder. Olgusal olmayan, başka bir deyişle, deney ve gözlemle bilinmeyen teolojik ve metafizik açıklamaları bilgi alanının dışında kabul eder. Fakat, sosyoloji, dağınık haldeki olguları biriktiren bir bilim olmaktan ötede onları yorumlamaya ve teori aracılığı ile birbirine bağlamaya çalışan bir bilim olarak kabul edilir. Dolayısıyla, olgular sadece gözleme dayandırılmaz ve teorinin aracılığıyla kurulur. Bu anlamda, gerçek bilgi tek başına gözlemlenmiş olgulara değil, bütün toplumsal fenomenleri benzeşme ve ardışıklık aracılığıyla birbirine bağlayan yasalara dayanır. Pozitivizm de böyle bir toplum bilimi için temel sağlamaktadır.²

Pozitivist anlayışa göre araştırma alanına konu olan şeyler olgulardır. Olgusal olmayan hiçbir şey bilimsel araştırmanın konusu olamaz. Gerçek bilgiyi bize ancak doğa bilimleri sağlar. Dolayısıyla, bilgi elde etmenin yöntemi de doğa bilimlerinin yöntemi olan deney ve gözlemdir. Doğa bilimlerinin sonuçlarına göre doğa olaylarını yönlendiren yasalar

¹ Bottomore&Nisbet, *Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi*,2006, s. 269-270

² Swingewood, *Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi*,(Çev:Osman Akınhay), 2009, s. 31-32

vardır. Toplum bilimi de toplumsal hayatı yönlendiren yasaların varlığını kabul ederek bunlara ulaşmaya çalışmalıdır.³

Pozitivizm, temelde doğa bilimlerinde elde edilen yasalar sistemine benzer şekilde bir sistem geliştirecek ve doğa bilimlerini model alacak bir “toplum bilimi” düşüncesini içermektedir. Yeni ortaya çıkan toplum bilimi, metafizik kalıntılardan kurtularak toplumsal olguları açıklamak için kendine özgü yöntembilimsel usuller geliştirmek zorunda olsa da doğa bilimleriyle aynı mantıksal biçimi kullanacaktır. Bu bağlamda, toplum biliminin amacı gerçeklik hakkında ampirik bulgulara dayalı “nesnel” bilgi elde etmeye çalışmaktır. Bu süreçte esas olan deney, gözlem ve karşılaştırmadır. Sistematik gözlem duyu algılarına dayandırılır ve bilimin kesinliğini bu oluşturmaktadır.⁴

Pozitivizmin temel oluşturduğu sosyal bilimin amacı doğa bilimsel yasaların nesnellğine sahip, toplumsal olguları açıklayan ilkeleri formüle etme olarak belirlenmiştir. Fakat, bunun sonucunda ortaya tarihsel-olmayan ve soyut bir değerlendirme ortaya çıkmaktadır. Özgül tarihsel olaylar ile kurumların tarihsel olan karakteri sosyolojik pozitivizmin çerçevesinin dışında kalmıştır. Comte’un pozitivizmi, toplumsal alanı iktisat politika ve tarihten ayrılmış özgül bir alan olarak kavrar; toplum, bilimsel incelemenin sanayileşme yönünde evrim geçiren bir sistem şeklinde kavramsallaştırılmış özerk bir nesnesi olarak kabul edilir. Bu yaklaşım, toplumsal pratiklerin ve kurumların tarihselliğini ve oluşumunda etken olan insan pratiklerini ihmal ederek toplumun ve mevcut toplumsal yapının nasıl ortaya çıktığını sorgulamayarak ve onu tarihin alanından ayırıştırarak bir “şey” olarak

³ Comte, *Pozitif Felsefe Dersleri*, (Çev: Erkan Ataçay, 2001, s. 35-45

⁴ Bottomore&Nisbet, A.g.e., 2006, s. 272-277

ele alır. Bu anlayışın kaynağında pozitivizmin toplumsal olguların doğal ve zorunlu olan belli yasalara göre gerçekleştiği kabulünün de etkisi vardır.⁵

Pozitivizm, topluma doğa bilimlerinin araştırma nesnesine yaklaşımına benzer bir şekilde yaklaşma eğilimi içinde olmuştur. Bu anlamda pozitivizm aynı zamanda determinist bir anlayış ortaya koymaktadır ve buna göre bütün toplumsal fenomenler değişmez yasalara tâbidir, bir zorunluluğun sonucudur. Comte, toplumun genel yasalar tarafından yönetilen kompleks olgular olarak ele alınması gerektiğini ve bütün toplumsal hareketlerin kanun benzeri düzenlilikler olarak görülmesi gerektiğini söyler. İnsanların ve kurumların diğer bilimsel nesnelerin incelenmesinde olduğu gibi nötr nesneler (*neutral objects*) olarak incelenmesi gerektiğini ileri sürer. Comte'a göre toplumun formu doğanıninkiyle aynıdır. Her iki alan da doğal zorunlulukla yönetiliyor olarak görülür. Bu bakış açısıyla toplumsal alan şeyleştirilir ve toplumsal olarak yaratılmış kurallar, düzenlilikler ve gelenekler doğal olarak kabul edilerek bunlara değişmezlik ve mutlaklık atfedilir. Toplumsal kurumlar ve süreçler şeylerin düzeni gibi (*order of things*) izlenir. Başka bir deyişle, toplumsal olgulara doğal olgulara verilen statü verilir. Aynı şekilde tarihsel yasalara da doğal yasalara verilen statü verilir. Eleştirel Teori tarafından pozitivizm bu yönüyle de eleştirilecektir.

Eleştirel Teori açısından pozitivist bakış açısı topluma ikinci bir doğa (*second nature*) gözüyle bakarak insan etkinliğini nesnel zorunluluk (*objective necessity*) altında sınıflandırmaktadır. Bunun sonucunda verili toplum düzeninin eleştirisini ihmal ederek mevcut düzenin sağlamlaştırılmasına ve meşrulaştırılmasına zemin hazırlamaktadır.⁶

Pozitivizm eleştirisinin eleştirel olmayan ve mevcut düzenin sürekliliğine hizmet etme işlevi sağlayan bilim anlayışının eleştirisi aynı zamanda pozitivist sosyal bilimin benimsediği

⁵ Swingewood, A.g.e. , s.48-53

⁶ Held, Introduction To Critical Theory, 1980, s.160

değer-olgu ayrımı ilkesine de yönelmektedir. Bu ilke, bilimsel bir çalışmada olguların açıklanması sürecinde araştırmacının öznel düşünce, duygu ve değer yargılarının bu çalışmaya yansıtılmaması gerektiği savına dayanır. Değer- olgu ayrımı ilkesi bilimsel etkinlikte objektif bir çalışmanın zorunlu koşulu olarak kabul edilir. Fakat, bu ilke özellikle Eleştirel Teori tarafından bilimsel etkinliği tarihsel ve toplumsal koşullardan soyutlayarak toplum hakkında eleştirel bir bakış açısının yokluğunda ideolojik bir kategoriye dönüştürdüğü savıyla eleştirilecektir.

Durkheim ve Pozitivizm

Yirminci yüzyıl sosyal biliminde Comte'un etkisi en fazla Durkheim üzerinde görülmüştür. Durkheim, Comte'dan sonra sosyolojik yöntemi temellendiren ve pozitivizme bağlı bir toplum bilimi yönteminin temellerini atan ve sosyolojinin akademik alanda gelişmesini sağlayan en önemli isimlerden birisidir.

Comte sonrasında, Durkheim tarafından “*Sosyolojik Metodun Kuralları* ” (1895) isimli çalışmada geliştirilecek olan toplum bilimi yöntemine göre, sosyoloji, toplumsal olgularda gözlenen düzenlilikler üzerine kurulu tümevarımsal genellemelerden geçerek ilerlemelidir. Bu süreçte kuramın rolü ise olguların evrensel önermelere ve yasalara bağlanmasını sağlamak olmalıdır. Herhangi bir gözlemle bilimsel gözlemi ayıran nokta bilimsel gözlemde olguların kuram tarafından yönlendiriliyor oluşudur.⁷

Durkheim'da Comte pozitivizminin yöntembilgisel çerçevesi tarihsel değişim kuramından ayrılmıştır. Çünkü, Durkheim'a göre Comte'un “*üç hal yasası*” olarak kavramsallaştırdığı tarihsel gelişim şeması spekülatif bir tarih felsefesidir. Bununla birlikte Durkheim'ın ortaya koyduğu sosyolojik yöntem şeması Comte'un mirasıdır. Durkheim

⁷ Bottomore&Nisbet, A.g.e. , s. 276

geliştirdiği yöntemle sosyolojinin özerk bir araştırma alanı olduğunu vurgulamak ve bunu temellendirmek istemiştir.

Durkheim da Comte gibi toplumun işleyişinin bilimsel olarak açıklanmasının etkin rol oynayacağına ve toplumu doğa bilimcilerin kendi araştırma-nesnelerini araştırdıklarına benzer biçimde araştırabildiğimizde güncel problemlere doğru çözümler bulunabileceğine inanıyordu. Bu amaçla ‘*İşbölümü*’ (1893) isimli çalışmasında bilimsel yaklaşımı toplumun işleyişi hakkında önermeler oluşturmak için kullanmıştır. Durkheim’ın hedefi, sosyolojinin nesnesini ve ona uygun olan yöntemleri saptamaktır. Onun sanayileşme, intihar, din, ahlâk ve toplum biliminin metodolojisi alanlarının incelenmesine yaptığı katkıların sosyolojinin gelişmesinde ve sosyal bilimlerin diğer alanlarında büyük etkisi olmuştur.

Durkheim sosyolojik açıklamanın bireysel güçlerle değil kolektif güçlerle ilgili olduğunu savunur. Toplumsal olgu kavramı, Durkheim açısından gözlem ve deneyle toplanması gereken bilginin bütün bileşenlerini ortaya koyan temel ilkelerden birisidir.

Durkheim’a göre, toplumsal olgular, doğada varolmayan moral bir boyut taşırlar fakat onlar da aynı doğal nesneler gibi ‘*şeyler*’ olarak düşünülmelidirler. Sosyolojinin hedefi doğabilimsel yasaların nesnel konumunun aynısına sahip olan ilkeleri formüle etmektir. Bilimsel yöntem Durkheim açısından Comte’da olduğundan daha belirgindir.⁸

Durkheim, sosyolojinin doğa bilimlerindeki benzer bir nesnelliği benimsemesi ve karşılaştırmalı yöntemi kullanarak yasa-benzeri genellemelere ulaşmaya çalışması gerektiğini ileri sürmüştür.

Durkheim, Comte’un yerleşik toplumsal kurumların sistem içindeki işlevini konu alan tarihsel statik ve bu kurumların tarihsel süreçte gelişimini konu alan tarihsel dinamik ayrımına dayanan açıklama modelini izleyen işlevselci bir sosyolog olarak kabul edilir. Durkheim’ın

⁸ Bottomore&Nisbet, Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi, 2006, s. 273-275

işlevselci açıklamanın önemini vurgulaması bütüncü (*holistic*) kavramların sosyolojik çözümlemede esas olduğunu kabul etmesinden dolayıdır. İşlevselciliğe göre, “ *bir sistemin parçaları karşılıklı ilişkidir, her parça içinde yer aldığı sistemin devamlılığına katkıda bulunur. Gözlenen toplumsal örüntüler diğer toplumsal düzenliliklerden nedensel olarak etkilenir ve onların süreklilikleri daha büyük bir toplumsal bedenin devamlılığına nasıl katkıda bulunduklarına bakılarak açıklanır.*”⁹ Bu bağlamda Durkheim, sosyal sistemi kendi bütünlüğü içinde ele alır ve onu kendini meydana getiren parçalara indirgemeyen bütüncü bir yaklaşımı benimser. Toplumu; kendi iç mekanizmalarına sahip ve kompleks başlı başlına bir varlık olarak ele alır.

Durkheim, belli bir toplumda neyin normal neyin patolojik olduğunu ayırt edecek araçların toplumun bilimsel incelemesiyle sağlanabileceğini ileri sürerken de Comte’un pozitivism programını benimsemiş olmaktadır.

“*Sosyolojik Metodun Kuralları*” çalışmasıyla, toplum bilimi yönteminin temellerini atarken, “*İntihar*” (1897) isimli çalışmasıyla hem geliştirdiği sosyolojik yöntemi uygulamış ve ilk defa intihar olgusunu toplumsal bir olgu olarak ortaya koymuştur. Durkheim’ın çalışmaları pozitivistik sosyolojinin yaygınlaşması sırasında akademik sosyal bilim içinde diğer sosyologlara göre daha etkili olmuştur ve pozitivistik sosyolojinin yaygınlaşarak gelişmesinde önemli bir etkide bulunmuştur.¹⁰

⁹ Baert, Sosyal Bilimler Felsefesi, (Çev: Ümit Tatlıcan), 2000, s.98

¹⁰ Bottomore&Nisbet, A.g.e. , s.269

İKİNCİ BÖLÜM

FRANKFURT OKULU AÇISINDAN POZİTİVİZM TANIMI

VE

ELEŞTİREL TEORİNİN GENEL ÖZELLİKLERİ

Geleneksel ve Eleştirel Kuram

Horkheimer direktörlüğünde 1930'larda yeni bir döneme giren Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü, bu yılların sonuna kadar ekonomik ve materyalist bir toplum teorisi geliştirmek amacıyla Marksist teoriyi yeniden formüle etmeyi amaçlamıştır. Bu bağlamda ekonomik temel ve üstyapı kurumları arasındaki ilişkiyle bağlantılı olarak Marksist bir sosyal teori üzerinde durmuştur. Bununla birlikte, bu sosyal teori, psikanaliz ve kültür kuramı ile genişletilmiştir. Disiplinler arası bir bilim etkinliğini geliştirmeye çalışan Enstitü üyeleri kültürün ve psikolojinin modernite içindeki rolünü ortaya koymaya çalışmışlardır.

Bu girişim hem klasik Marksizmin hem de burjuva biliminin ve felsefesinin baskın formlarının eksikliklerine bir cevap niteliğindedir. Çünkü, Enstitü üyelerine göre Marksizm dogmatik ve indirgemeci bir materyalizme dönüşmüştür. Burjuva sosyal bilimi de bilimlerin ayrışmasıyla (*fragmentation*) ile karakterize edilmektedir. Bu parçalanma her disiplini birbirinden koparmış ve her alanın diğer disiplinlerden yalıtılmış şekilde sadece kendi araştırmalarıyla ilgilenmesine yol açmıştır.

Enstitü üyelerine göre, hem burjuvazi bilimi hem bilimsel Marksizm aşırı derecede nesnel (*objectivistic*) yöntemler kullanıyordu ve bunlar güncel sorunları kavramsallaştırmaya yeterli değildi. Marksizm ve burjuva bilimindeki bu kriz üzerine Frankfurt Okulu felsefe ve bilimlerin birleşmesini temel alan materyalist bir sosyal teori geliştirmeyi amaçlamıştır. Bu

bağlamda, Enstitü, 1930'lar boyunca Almanya'da baskın olan soyut spekülâtif ve metafizik felsefenin ve uzmanlaşmış bilimlerin metodolojisinin eleştirisini geliştirmiştir.¹¹

Horkheimer ve Adorno'ya göre, Aydınlanma, modern bilimin kuruluşuyla kendisini tamamlamıştır. Bunun sonucu da doğanın matematikselleştirilmesi olmuştur. Evrensel ve matematiksel olarak formüle edilmiş bir bilimin gelişmesi ve bütün bir bilim ve bilgi için model olarak doğuşu Aydınlanma projesinin odak noktasını oluşturmaktadır. Bununla birlikte, Marcuse'un belirttiği gibi, Avrupa düşüncesi ‘‘pozitivizm çağına’’ bir giriş yapmıştır. Bu süreçte, dünyadaki her nesne matematiksel teoremlerin araçlarıyla sunulmuştur. Sosyoloji de bu süreçte pozitivizmde kendini gösteren doğa bilimlerini model alma eğilimi göstermiştir.

12

Enstitü, sosyal bilimde öne çıkan pozitivist bilim anlayışının toplumsal sorunlara bir çözüm üretemediğini ve geleneksel teori yaklaşımının hem kuramsal açıdan birtakım sorunlara yol açtığını hem de toplumsal pratiklerle ilgili olumsuz sonuçlar doğurduğunu ileri sürmüştür. Bu bağlamda, Enstitü üyeleri, o dönemde baskın olan bilim anlayışını yansıtan geleneksel kuramın eleştirisine yönelmiş ve bunun karşısında eleştirel bir teori yaklaşımı geliştirmeye çalışmıştır.

Frankfurt Okulu tarafından yöneltilen eleştirinin en belirgin şekilde ortaya konulduğu çalışma, Frankfurt Okulu'nun toplumsal ve felsefi sorgulama tarzının paradigması olarak kabul edilen ve Horkheimer tarafından kaleme alınan ‘‘*Geleneksel ve Eleştirel Kuram*’’ (1937) isimli makaledir. Bu çalışma, pozitivizmi de kapsayan geleneksel kuramın tanımını ve eleştirisinin ana hatlarını içermektedir. Aynı zamanda Eleştirel Teorinin temel ilkelerini Marksizm ile olan ilişkisi içerisinde tarif etmektedir.

¹¹ Kellner, *Critical Theory, Marxism and Modernity*, 1989, s. 22-23

¹² Bottomore&Nisbet, *Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi*, 2006, s.284

Frankfurt Okulu genelde üç ayrı dönemde ele alınmaktadır. Bu dönemler ; (1932-1937) ; *Disiplinler-arası Materyalizm, Eleştirel Teori Yaklaşımı* (1937-1940) ve *Araçsal Aklın Eleştisi* (1940-1945) olarak ayrılır.

Enstitü üyeleri, Sovyetler Birliği ve faşizm tecrübeleri gibi tarihsel olaylara bağlı olarak toplumsal ve felsefi önermelerini dönemin gelişmeleri ışığında yeniden formüle etme arayışı içinde olmuştur. ‘*Geleneksel ve Eleştirel Kuram*’ çalışması da böyle bir geçiş döneminin sonucudur.

Horkheimer bu makalede pozitivizmi de içeren geleneksel teorinin tanımını vermeye çalışmış ve aynı zamanda geleneksel bilim paradigmasının ve metodolojisinin eleştirisini yapmayı amaçlamıştır. Bununla birlikte, Eleştirel Teoriyi, geleneksel teoriden farklı kılan yönlerini ve genel ilkelerini özellikle Marksist kuramla ilişkisi içinde ortaya koymuştur.

Horkheimer’a göre Descartes’tan pozitivizme dek geleneksel teori ‘temelcilik ‘ (*foundationalism*) olarak adlandırılan şeyle karakterize edilir. Bu prensip, teoriyi onu oluşturan basit parçalar (*simple particulars*) ve temel olgular (*basic facts*) üzerine temellendirmektir. Diğer yapılar bu temel üzerine tesis edilir. Horkheimer, kuramın bu tasarımının modern felsefenin başlangıcından türediğini ileri sürmektedir. Descartes, bilimsel yöntemin üçüncü düzenleyici ilkesini ‘*en basit ve anlaşılması en kolay şeylerden başlayarak tıpkı bir merdivenden basamak basamak çıkar gibi en bileşik şeylerin bilgisine yavaş yavaş yükselmek için düşüncelerini bir sıraya göre yürütme*’ olarak tanımlamıştır. Matematikte kullanılan türetme bilimin tamamına uygulanacaktır.

Horkheimer’in ifadesiyle bilimsel araştırmada kabul edilen kuram ‘*bir çalışma konusu üzerinde içlerinden bazılarından diğerlerinin türetilbileceği biçimde birbirleriyle bağlantılı olan önermelerin bir toplamıdır*’. Bu geleneksel kuram anlayışı saf matematik bir işaret

sistemi hedeflemektedir. Başka bir deyişle, kuramın bileşenleri olarak sonuçların ve önermelerin parçaları olarak deneyimlenebilir nesnelerin isimlerinden çok matematik simgeler iş görmektedir. Modern dönemde henüz kendi yöntemini geliştirme sürecinde olan insan ve toplum bilimleri de doğa bilimlerini izleme çabasıdadır ve yöntem açısından model olarak doğa bilimlerindekine benzer bir metod kullanma eğiliminde olmuşlardır. Bunun sonucunda kuram anlayışı değişik sosyoloji okulları ile doğabilimlerinde aynıdır. ¹³

Horkheimer, her alanda baskın olan geleneksel kuram yaklaşımının doğurduğu olumsuz toplumsal sonuçlara dikkat çekmek ister. Özellikle, kapitalist sistemin bilimle arasındaki ilişkisi üzerinde durur. Çünkü, Horkheimer, bilim etkinliğinin ve kuramsal yapıların sadece bilimsel ve mantıksal temellerinin olduğunu değil, aynı zamanda, ihmal edilemeyecek ölçüde toplumsal bir boyutunun da olduğunu düşünür. Bu toplumsal boyut özellikle modern dönemde endüstri toplumu ve bilimsel kuramlar arasındaki ilişkiye işaret eder. Horkheimer bu ilişkinin iki yönlü olduğunu ifade eder. Birincisi, bilimin pragmatik amaçlarla kullanılması ve hedeflerin ve değerinin, endüstri çağının faydası ile orantılı olmasıdır. İkincisi ise kendi özeleştirisini yapmadan ürettiği bilgiyi her şeyden bağımsız mutlak, evrensel ve objektif bir bilgi formu sayarak mevcut düzenin devamına hizmet eden bir ideolojik aygıt dönüşmesidir. Eleştirel teori, bu eleştiriye pozitivist sosyolojiye yöneltir.

Horkheimer, bilimin “değişmez doğa kuralları dogması” nı ileri süren hem pozitivist hem metafizik kavramları reddeder. Egemen olan pozitivist bilim anlayışı Horkheimer’a göre tarihsel bağlamdan kopuktur. (*unhistorical*)¹⁴

Horkheimer, hem fiziksel doğadan hem de belirli ekonomik ve sosyal mekanizmalardan yararlanmak amacıyla bilgi malzemesinin bir hipotezler düzeninde biçimlendirildiğini ifade

¹³ Horkheimer, *Critical Theory ‘’Tratiditional And Critical Theory, 1937’’* , 1999

¹⁴ Kellner, A.g.e. ,s. 30

eder. Bu sayede olgular verili koşullar altında değerlendirilebilir bilgi açısından verimli kılınır ve mevcut bilgi olgulara uygulanır. Fakat, Horkheimer bu noktada bir sorun görmektedir. Kuram kavramı, bir biçimde tarih-dışı olarak temellendirilmiş gibi bağımsızlaştırıldığında, başka bir deyişle, maddi koşullardan soyutlandığında şeyleştirilmiş ideolojik bir kategoriye dönüşür. Bu durumun nedeni, Horkheimer'a göre, yeni keşfedilmiş olgusal bağıntıların olgular üzerine uygulanışının saf mantıksal ya da yöntembilimsel unsurlara dayandırılmasıdır. Oysa bu bağıntılar ve bulgular, her defasında sadece gerçek toplumsal süreçlerle bağıntı içinde anlaşılması gereken belirlemelerdir. Yeni bir bulgunun mevcut görüşlerin yeniden yapılandırılmasına neden oluşu, sadece mantıksal düşüncelerle yani egemen tasarımların belirli bölümleriyle çelişki içinde olmaması ve bir uyumluluk sergilemesi koşulu ile temellendirilemez. Pozitivizm eleştirisinin bir yönü de bu geleneksel bilim anlayışının biçimsel tutumuyla ilgilidir.¹⁵

Horkheimer, geleneksel teorinin kapitalizm ve burjuva toplumunu tesis eden sosyal pratiklerin bir sonucu olduğunu ileri sürmektedir. Geleneksel kuramın mekanistik materyalizmi, dünyayı, insanları domine eden bir makine gibi kavramsallaştıran mekanistik düşüncenin yeniden üretilmesini sağlar. Horkheimer açısından, geleneksel teoriyi bilgilendiren (*informed*) egemen soyut ve niceliksel burjuvazi akımları, kapitalist pazardaki değeri niceliksel terimlerle ifade eden değişim üzerinde temellenen, soyutlama ve nicelemeyi yeniden üretir. Değerlerden soyutlanmış ‘*değişim değeri*’ tarafından yönetilen burjuvazi toplumu gibi geleneksel teori de bunlar tarafından belirlenmektedir. Bilimlerin uzmanlaşması parçalanmanın toplum yapısının egemen özellikleri olduğu kapitalizm altında burjuvazinin işbölümünü yeniden üretir. Bunun bir sonucu da, pozitivist sosyolojide kendini gösteren toplumsal olguların ekonomi, tarih, politika gibi alanlardan ayrıştırılmış ve bağlamından

¹⁵ Horkheimer, Critical Theory ‘*Traditional And Critical Theory, 1937*’, 1999

koparılmış ‘şeyler’ olarak ele alınmasının mevcut düzene sağladığı meşruluk ve sürekliliktir. Bu yüzden Horkheimer, toplumsal teorileri, kapitalist etkinliğin egemen biçimlerini yeniden üreten toplumsal pratiğin formları olarak görmektedir.

Horkheimer, geleneksel teorinin eleştirel olmayan yaklaşımından dolayı kendi özerkliğini, eksikliğini ve toplumsal olanı belirleme gücünü görmekte başarısız olduğunu ileri sürer. Bu yüzden geleneksel teoriyi, üretim sürecinde konformist ve eleştirel olmayan bir şekilde kendisini egemen araçsal ve niceliksel kapitalist değerlere adanmış olarak değerlendirir.

Geleneksel teori, kendinin toplumsal anlamda belirleyici olabilme yetisinin farkında olmadığı için teoriyi mutlaklaştırmaktadır ve şeyleştirilmiş ideolojik bir kategori haline getirmektedir. Dolayısıyla, bilim yapan kişi ve onun bilimsel çalışmaları mevcut toplumsal yapının muhafaza edilmesine ve yeniden üretilmesine neden olur.¹⁶

Geleneksel kuram tasarımı, bilimin gerçek toplumsal işlevi, onun insan yaşamında ne anlama geldiği ile ilgili değildir. Teorinin anlamı ve işlevi, içinde üretildiği tarihsel koşullardan yalıtılmış alanda ne anlama geldiği ile belirlenmektedir. Horkheimer açısından bilim, geleneksel kuram anlayışı ve temsilcilerinin öne sürdüğü gibi her şeyden bağımsız ve sadece bilim için yapılan özgür bir etkinlik değildir. Bu noktada Eleştirel Kuram pozitivist sosyolojide kabul edilen değer-olgu ayrımı ilkesinde temellenen nesnellik iddiasına karşıdır ve bu ayrımı eleştirir.

Horkheimer açısından değer-olgu ayrımı ilkesi bir yabancılaşmadır. Geleneksel kuramın değer-olgu ayrımı olarak prensip haline getirmeye çalıştığı şeyin, bilimin bağımsızlığı adına objektif bir çerçeve kazandırma çabasından değil, bilim uğraşının ekonomik ve toplumsal koşulların çelişkileri ve bunları dönüştürebilme gücünü yadsıyarak ‘objektiflik’ adına

¹⁶ Kellner, A.g.e. , s.45

aslında bir ideoloji olarak mevcut düzenin devamına ve yeniden üretilmesine hizmet etme işlevinden kaynaklandığını ileri sürmektedir.¹⁷

Horkheimer, Eleştirel Teorinin mevcut düzenin ve toplumsal yapının işleyişinin ebedi ve doğal koşulların sonucu olduğu savını reddettiğini söyler. Toplumsal yapılar, Eleştirel Teoriye göre, belirli toplum biçimlerindeki üretim tarzından kaynaklanırlar. Bu açıdan Eleştirel Teori Marksist kuramı izlemektedir. Ekonomik ve toplumsal yapılar tarihsel sürecin özel koşulları tarafından –üretim süreci ve üretim ilişkileri- tarafından koşullanmıştır ve her zaman aşılabilecek yapıdadırlar. Varolan düzen toplumsal pratiklerin ürünüdür. Horkheimer bu bağlamda insani ve insan-dışı doğanın tümünü verili olarak alan ve insan ile doğa arasındaki ve insanların kendi aralarındaki ilişkilerin inşasıyla ilgilenmeyen sosyal bilimlerdeki geleneksel yaklaşımı eleştirmektedir.

Geleneksel kuramın toplumsal gerçeklikle ilişkisi olguları sınıflandırma, betimleme ve açıklama ile sınırlıdır. Buna karşın Eleştirel Teori, mevcut toplumsal gerçekliğin çelişkilerini aşmayı amaçlar ve bilimsel etkinliğinde bu amaç için sorumluluk duyar. Bu bağlamda eleştirel düşünce, değer-olgu ayrımı yabancılaşmasını aşarak ekonomik ve toplumsal yapının çelişkilerini ortadan kaldırmayı ve mevcut düzenin yapısını daha özgür ve eşit bir toplum adına dönüştürmeyi hedefler.

Horkheimer açısından biçimsel mantık ve saf ampirizm kendi toplumsal ve ideolojik fonksiyonlarını sorgulamayarak ve bilginin mutlak bir temeli olduğunda ısrar ederek bu konuda aynı konumu benimsemektedirler. Eleştirel Teori için ise mutlak öncül olacak bir şey yoktur. Öncüller de insanın ürünüdürler.

Ampirist olgu fetişizmi de olguların insan etkinliğinin ve kolektif algının biçimleri olduğunu ihmal eder. Geleneksel ampirizm, Horkheimer’ın ifade ettiği gibi, olguları ve duyu

¹⁷ Horkheimer, Critical Theory ‘Traditional And Critical Theory, 1937’, 1999

şahitliğini bilginin nihai belirleyicisi olarak kabul eder. Fakat, Eleştirel Teoriye göre algılayan özne de algının filtreleri de tarihseldir. Olgular bize toplumsal olarak önceden şekillenmiş haliyle; idrak eden öznenin tarihsel karakteri ve idrak eden organın tarihsel karakteri aracılığı ile verilmektedir. Eleştirel Teori açısından, geleneksel bilim anlayışı gerçeği ihmal ederek daha iyi ve alternatif düzenlerin ortaya çıkmasını baskılayan erklerin hizmetinde bir bilimsel etkinlik gerçekleştirir. Başka bir deyişle, bilim pasif olarak ortak adaletsizliğe katılmaktadır. Bu yüzden, Horkheimer açısından bilimdeki kriz genel olan krizden ayrılamaz.¹⁸

Eleştirel Teori, toplumsal olgular gibi bireyi de içinde yaşadığı maddi koşullardan ve ilişkilerden soyutlayan birey anlayışına karşıdır. Eleştirel kuram, her şeyden yalıtılmış soyut burjuva birey anlayışını reddeder. Eleştirel düşüncede birey, öteki bireylerle ve gruplarla gerçek ilişkileri olan, belli bir sınıfla ve toplumsal bütünle ve doğayla bağlantıları içinde belirli bir bireydir. Bu anlamda Eleştirel Kuram, bireyleri kendi gerçekliklerinin, çelişkilerinin farkına varabilecek ve bunları gelecekte daha özgür ve eşit bir toplum adına dönüştürebilme gücüne sahip ve bunun için mücadele edebilecek etkin varlıklar olarak kabul eder. Bu yüzden kuramcının tarihsel öneminin kendi başına bir anlamı olmadığını, onun öneminin ve işlevinin insanların ondan yana konuşmalarına ve eylemlerine bağlı olduğunu düşünür. Dolayısıyla Eleştirel Kuram, toplumsal bütünün dönüştürülmesi hedefinde, pratikteki mücadele ile etkileşim içindedir ve toplumsal mücadelelere rehberlik etme misyonu yüklenir.

Horkheimer'ın ifadesiyle Eleştirel Kuram:” *egemen işleyişte yararını kanıtlamış herhangi bir bilimsel araştırmanın hipotezi değil insanların gereksinimlerine yeten bir dünya yaratma yolundaki tarihsel çabanın kopmaz bir uğrağıdır.*” Dolayısıyla, Eleştirel Kuram sadece bilginin çoğaltılmasını hedeflemekle kalmaz aynı zamanda insanların köleleştirici

¹⁸ Edited by Arato&Gebhart, The Essential Frankfurt School Reader, ‘*The Critique of Methodology*’, 1998, s. 374-377

koşullardan özgürleşmesini de hedefler. Bu yüzden mevcut toplumsal gerçekliğin temellerine inerek ekonominin eleştirisini de kapsamaktadır.

Geleneksel teoriden farklı olarak toplumsal düzenin daha rasyonel, eşit ve özgür bir topluma dönüştürülmesini kendine hedef koyan Eleştirel Teori, toplumsal yapıyı Marksist kuramda olduğu gibi bütün bir yapı olarak kabul eder. Bu yapıda ekonomi, toplumsal ilişkileri belirleyen en önemli bileşendir ve toplumsal düzenin çelişkilerini çözmek için ekonominin analizi ve eleştirisi Eleştirel Teori için esastır.

Marcuse ‘*Felsefe ve Eleştirel Teori*’ isimli makalesinde ekonominin sefaletin birinci nedeni olduğunu ifade eder. Bu yüzden, kuramsal ve pratik eleştirinin öncelikle ona yönelmesi gerektiğini belirtir. İktisat, bugünkü durumunda insanlara egemen olduğu için toplumun değiştirilmesini sağlayacak omurgayı da oluşturmaktadır. Eleştirel Teori bu hedefte felsefi bir ütopya değil daha üst bir örgütlenme ilkesinden bahsedildiğini vurgulamaktadır.

19

Horkheimer, geleneksel teorisinin eleştirel olmayan ve uzlaşmacı yaklaşımından dolayı mevcut toplum düzenini yeniden ürettiğini, buna karşılık, Eleştirel Teorinin mevcut toplumsal yapıyı dönüştürmeye çabalayan bir etkinliğin ifadesi olduğunu söyler.

Eleştirel Teori, toplumsal değişim ve teori-pratik birleşimi için bir mücadeleyi kapsayan “eleştirel etkinlik” (*critical activity*) üzerine temellenmiştir ve rasyonel toplumu hedeflerken aynı zamanda bireyin sömürüldüğü ve egemenlik altına alındığı durumdan kurtulmasını amaçlar. Ayrıca, bireyin potansiyellerinin gelişimini önemser.²⁰

Sonuç olarak, Eleştirel Teori Marksist kuramdan oldukça faydalananmış ve özellikle Marksist ekonomi politik eleştirisi ve kapitalizm eleştirisinin genel ilkelerini benimsemiştir.

¹⁹ Marcuse, Negations, ‘*Philosophy And Critical Theory*’, 1988, s. 392

²⁰ Kellner, A.g.e. , s.46-47

Eleştirel Teori, sosyal teorisini geliştirirken hem kapitalizm eleştirisini hem de bununla bağlantılı olarak geleneksel kuram eleştirisini esas almaktadır. Bu bağlamda Marksist ekonomi politik eleştirisinin Eleştirel Teori üzerinde büyük etkisi olmuştur.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ELEŞTİREL TEORİ ÜZERİNDE MARKSİST EKONOMİ POLİTİK ELEŞTİRİSİNİN ETKİSİ

Marks ve Ekonomi Politüğın Eleştirisi

Frankfurt Okulu, eleştirel toplum teorisini Marks'ın ekonomi politüğın eleştirisini temel olarak geliştirmiştir. Horkheimer ve diğer Enstitü üyeleri, ekonominin bütün toplumsal hayatta ve bireysel etkinlikte önemli bir belirleyici olduğunu düşünmektedir ve Eleştirel Teori Marks'ın toplumsal sorunların kapitalist üretim biçiminde temellendiğini ileri süren kapitalizm eleştirisini kabul etmektedir.

Eleştirel Teori, ekonominin, sosyal hayatın her alanında kurucu bir rol üstlendiğini kabul ettiğı için geliştirdiğı toplum teorisinde Marksist ekonomi politik eleştirisini temel bir çerçeve olarak kabul eder. Eleştirel Teori, *meta, para, değer, değişim* gibi kavramların sadece ekonomiyi karakterize etmediğini aynı zamanda meta ve değişim ilişkileri ve değerleri tarafından yönetilen toplumsal ilişkileri de karakterize ettiğini ileri sürer.

Marks'ın analiz ettiğı kapitalist üretim biçiminin sonuçları, Batı Avrupa'da, özellikle Endüstri Devrimiyle birlikte ortaya çıkan sanayi toplumunun barındırdığı çelişkileri içermektedir. Sanayileşme ve kapitalist üretim biçimi, iş gücünün temel kaynağı olan işçi sınıfı ile sermaye ve üretim araçlarına sahip burjuva sınıfı olmak üzere iki sınıfı öne çıkarmıştır.

Marks'ın kapitalizm kuramı, kapitalist üretim biçiminde üretim güçleri ve üretim ilişkileri arasındaki çelişkiye dayanır. Kapitalist üretim biçiminde, üretim araçlarına sahip olan burjuvazinin kârı ve zenginliğı, işçinin emek gücünden faydalanmasına ve emeğinin sömürüsüne dayanmaktadır. İşçinin üretim sürecinde ortaya çıkardığı artı-değer kapitalistin kârının kaynağını oluşturmaktadır. Klasik ekonomide değer, emeğin karşılığı olarak

tanımlansa da, somut üretim sürecinde işçi aldığı ücretin karşılığında daha fazla bir sürede çalışarak fazladan çalıştığı saatlerde kapitaliste kâr sağlamaktadır. Dolayısıyla, emek gücünün karşılığını tam olarak alamayan işçinin fazladan yaptığı üretim, kapitalistin zenginliğinin kaynağı olarak işlev görmektedir.

İşçi, emek gücünü satarak karşılığında ancak hayatına devam edebilecek kadar bir ücret kazanmaktadır. Marks, kapitalist üretim biçiminin, sınıflar arasındaki çatışmayı ve eşitsizliği giderek artıracaklarını ileri sürmektedir. Çünkü, bir tarafta burjuvazinin serveti artarken, kârını artırmak isteyen ve piyasada rekabet içinde olan kapitalist, daha çok kâr elde etmek için çalışma saatlerini artırmak, işçilerin ücretlerini azaltmak ya da işten çıkarmak gibi yollara başvurma eğilimi göstereceği için, işçi sınıfının yaşam koşulları da ürettiği zenginliğin aksine daha kötüleşecek ve yoksulluk artacaktır. Marks, kapitalist üretim biçimini analiz ederken bu sistemin kendi işleyişinden ve doğasından kaynaklanan kaçınılmaz bir sona gideceğini ileri sürer. Marks açısından kapitalist ekonomi sefaletin, köleliğin ve eşitsizliğin kökenidir.

Marks ,’’*Kapital*’’ isimli çalışmasında ekonomi politiğin kabul edilmiş kavramlarından yola çıkarak bu tanımların ve anlamlarının nasıl karşıtlarına dönüştüğünü göstermeyi amaçlar. Marks’ın ekonomi politik eleştirisinin amacı, klasik ekonomi politik kavramlarının somut toplumsal koşullarla çelişki içinde olduğunu ortaya koymaktır. Bu çelişkinin varlığı mantıksal bir iç tutarsızlık anlamına gelmez. Marks, toplumsal gerçeklik ele alındığında, klasik ekonomi politige ait kavramların açıklamak istediği kapitalist üretim tarzını açıklayamadığının görüldüğünü ifade eder. Örneğin; ekonomi politik, emek ve mülkiyet birliğini önkabul olarak alır ve mülkiyet hakkını emeğin sağladığını ileri sürer. Fakat kapitalist üretim biçimi emek gücü mülkiyetiyle üretim araçları mülkiyeti arasındaki ayrıma dayanır. Emeğin, emek ürünleri üzerinde hiçbir mülkiyet hakkı yoktur. Kendi emeğini satan emekçinin kazandığı tek mülkiyet emek gücünün karşılığında aldığı ücrettir.

Marks'ın, ekonomi politiğın edimleri hakkındaki eleştirisini dışsal ölçütlerle değıl bu bilimin kendi kategori ve varsayımlarının sonuçlarıyla karşılaştırarak yapması ‘‘içkin eleştiri’’ olarak kabul edilir. Bu eleştiride Marks, ekonomi politiğın kendi ilkelerine ve önkabullerine dayanarak fiili durumla bir kıyaslama yaptığında bu bilimin kendi içinde bir tutarsızlık görmektedir.

Marks, burjuva toplumunun normatif idealleri olan *özgürlük, eşitlik, ve mülkiyet hakkının* eşit ve mülk sahibi bireyler arasındaki toplumsal mübadele ilişkileri ile ilgili olduğunu ifade eder. Bu ilkeler de üretim süreciyle ilgilidir ve bunlar da toplumsal gerçeklikle kıyaslandığında çelişki ortaya çıkartır. Üretim sürecine yönelen Marks eşitlik, özgürlük ve mülkiyet normlarının bu süreçte toplumsal anlamının değıştiğini ileri sürer. Özgürlük, bazı gruplar için kendi emek güçlerini satmaktan başka bir yola imkan tanımayan bir zorunluluk anlamına gelirken, eşitlik, bir sınıfın diğeri bir sınıfın üyelerine toplumsal ve ekonomik bağımlılığı anlamına gelir. Ayrıca, mülkiyet hakkı bir grubun diğelerinin emek ürünlerine sahip olma hakkına dönüşmektedir. Eşitlik, özgürlük ve mülkiyet hakkı normları feodalizm sonlarında ortaya çıkan ve sonrasında gelişen burjuva sınıfının ekonomik serbesti ve özel teşebbüs talepleri sonucunda ortaya çıkmıştır ve liberal ekonomi kategorilerinin bir yansımasıdır.

Sonuç olarak Marks, ekonomi politiğın ideallerinin bu çelişkileri açıklayamadığını ifade eder. Bu yüzden, kapitalist üretim biçiminin kendi yasaları ve önkabulleri üzerine temellenemeyeceğini ileri sürer. Bu sistem, Marks açısından sömürü, eşitsizlik ve mülkiyet hakkının varlığına ve sürekliliğine dayanan bir sistemdir. Marks'ın ekonomi politik eleştirisinde ortaya koymaya çalıştığı mesele, aynı zamanda, kapitalist düzenin toplumsal eşitsizliğin kaynağı olduğudur.²¹

²¹ Benhabib, A.g.e. , s.144-145

Marks, ekonomi politik eleştirisinde, kapitalist üretim tarzının yarattığı fiili gerçekliğin, onu açıklamaya ve temellendirmeye çalışan ekonomi politik biliminin tezleriyle kıyaslandığında tam tersi yönde bir duruma işaret ettiğini göstermek istemiştir. Bununla birlikte, Marks, kapitalizmde bireyler arasındaki anlamlı tek toplumsal bağın parasal mübadele ilişkileri tarafından kurulduğunu ileri sürer ve bu yönde de eleştirisini sunar. Bu eleştiri, toplumsal alanın mübadele ilişkilerine indirgenmesi ve toplumsal karşılıklı bağlılığın parasal işlemler tarafından tanımlanmasına yöneliktir. Eleştirel teori de, toplumsal ilişkiler hakkında bu yönde bir eleştiriye benimsemektedir.

Marks'ın ekonomi politik eleştirisi yalnızca bir kriz teşhisi ortaya koymayı ya da mevcut düzendeki çelişkileri açığa çıkarmayı hedeflemez. Aynı zamanda, bu çelişkilerin aşılmasıyla daha özgür ve eşit bir toplumsal yapının kurulması noktasında bir potansiyel görür ve kapitalist üretim tarzının bir gün zorunlu olarak sona ereceğini bilimsel bir analizle ortaya koymaya çalışır.

Marks açısından, kapitalist üretim biçiminin toplumsal olduğu kadar özellikle kriz anlarında kendini gösteren sistemsel sınırları da vardır. Bu sınırlar kâr oranlarının düşme eğilimi, işsizlik, sermayenin gerçekleşmesi ve dolaşımadaki tıkanıklıklar gibi gerçekleşmesi beklenen sorunlarla ilgilidir.²²

Marks, kapitalizmin sistemsel sınırlılığının yanında toplumsal sınırlarını, sermayenin toplumsal üstünlüğüne karşı yürütülen sınıf mücadeleleri ve sınıf çatışması ile açıklar. Marks'ın içinde bulunduğu dönem, endüstrileşmenin ve üretimin en yoğun şekilde gerçekleştiği ve varolan servetin ve üretimin oluşmasında işçi sınıfının büyük bir katkı sunduğu ve emekçi sınıfı ezen koşulların en sert olduğu dönemdir. Avrupa bu dönemde birçok toplumsal mücadeleye tanıklık etmiştir.

²² Benhabib, A.g.e. ,s.154-157

Marks, toplumsal mücadelede işçi sınıfına özel bir misyon yüklemektedir. Marks'ın teorisinde proletarya evrensel çıkarı temsil etmektedir. Marks'ın işçi sınıfını o dönemde tarihin öznesi olarak kabul etmesi bir anlamda yaşadığı dönemde üretim ve zenginliğin gerçekleşmesinde ve artmasında işçi sınıfının büyük bir rol oynuyor olmasındandır. Dolayısıyla, Marks işçi sınıfının eşit ve özgür bir toplumun inşasında politik mücadelenin öznesi olarak kabul etmiştir. İşçi sınıfının kurtuluşu insanlığın kurtuluşu demektir ve bu sınıfın özgül çıkarları insanlığın evrensel çıkarlarıyla özdeştir. Eleştirel Teori de, işçi sınıfında aynı potansiyeli görmektedir fakat daha sonra yaşanan tarihsel ve toplumsal tecrübeler Enstitü üyelerinin bu düşünceye şüpheyi yaklaşmasına neden olmuştur.

Eleştirel Teori ve Marksizm

Frankfurt Okulu, Marksist ekonomi politik eleştirisinin tezlerini benimsemiş ve materyalist toplum teorisini geliştirirken Marks'ın kapitalizm eleştirisini temel alarak sosyal teorisinin merkezine ekonominin eleştirisini koymuştur.

Horkheimer, Eleştirel Teorinin ekonomiyi eleştirirken de felsefi bir disiplin olarak kalmaya devam ettiğini ifade eder ve ekonomi politik eleştirisinin felsefi yapısını kuran üç temel unsur temellendirmeye çalışır. Birincisi unsur, ekonomi politik eleştirisinin *“ekonomideki baskın kavramların kendi karşıtlarına dönüşümünü* göstermesidir. İkincisi eleştirinin kendi nesnesine özdeş olmamasıdır. Bu, ekonomi politik eleştirisinin ekonomiyi şekleştirmedeği anlamına gelir. Başka bir deyişle, ekonomi politik eleştirisi *“ insanların kendilerini statükoya ya da iktidar ve kar birikimine teslim etmekten başka seçeneklerinin de olduğuna inanarak özgür ve kendini belirleyen materyalist toplum kavramını”* savunur.

Horkheimer'in ‘*eleştiri kendi nesnesine özdeş değildir*’ savı eleştirinin fetişsizleştirici boyutunu ortaya koymaktadır. Fetişsizleştirici eleştirinin amacı, nesnel ve yasaca yürütülen doğa benzeri toplumsal gerçekliğin bireylere gizemli görünmesinin arkasında yatan toplumsal ilişkileri ve insani etkinliklerini ortaya koymak ve ‘*özgür, kendini belirleyen materyalist toplum kavramını*’ insanların kendi toplumsal dünyalarının kurucu özneleri olduğunu açımlayan bir imkan olarak sunmaktır. Başka bir deyişle, mevcut toplumsal düzenin, doğal ve zorunlu olarak kabul edilerek mutlaklaştırılmasına karşılık, varolan düzenin insan etkinliğinin bir sonucu olduğunu ve toplumsal pratiklerin tarihsel süreçlerin sonucunda insan etkinliği tarafından oluşturulduğunu göstermektir. Dolayısıyla, mutlak bir toplum düzeninden ya da doğal ve ebedi bir toplumsal pratikten söz edilemez. Eleştirel Teori, bu anlamda mevcut düzenin tarihselliğini kabul ederek onu mutlaklaştırmaz.

Bu kabule göre, bireyler, kendilerini mevcut düzende kaybetmek yerine bu toplumsal gerçekliği yeniden ele geçirip, insani potansiyellerine göre şekillendirebilir.

Horkheimer'a göre, insanların bu imkana sahip olduğuna dair inanç *Marx'ın fetişsizleştirici eleştiri* prosedürü ile ortaya konulur. Bu anlamda eleştiri, kendi nesne alanıyla ile özdeş değildir. Söz konusu nesne alanının toplumsal ve tarihsel geçiciliğini ve bu alanın aşılmasının imkanını ortaya koyarak onun çelişik içsel eğilimlerini göstermiş olur. Üçüncü olarak, ekonomi politik eleştirisi, toplumun eğilimlerini bir bütün içinde görüp kendi sonuna yaklaşan dönemin (kapitalizmin) tarihsel hareketini tarif eder. Horkheimer, bunları, ekonomi politik eleştirisinin ‘*felsefi momentleri*’ olarak tanımlar.²³ Marx'ın kapitalizm eleştirisi sistemin kendi içindeki çelişkileri ortaya koyarken, bu çelişkiler ve sistemin yaşayacağı sıkıntıların, aynı zamanda, direnişlere ve mücadelelere yol açarak toplumsal krizlere dönüşeceğini göstermeyi amaçlamıştır. Bu yönüyle Marx'ın eleştirisi, bir kriz teşhisini

²³ Benhabib, A.g.e. ,s. 150-201

içermektedir. Eleştirel Teori de, gelecek toplumsal dönüşümü mümkün kılmak ve desteklemek için toplumsal krizleri teşhis eder.

Eleştirel Teori için, ‘‘sefaletin birincil nedeni ekonomidir; teori ve pratik eleştiri her şeyden önce ekonomiyi hedef almalıdır. Tarihsel değişim, kültür alanları arasındaki ilişkilere dokunmadan geçemez. Bu nedenle cemaatin ölçümü için ekonomik veri tek başına bir standart oluşturmayacaktır. ‘‘

Horkheimer ve Marcuse, ekonomiyi sefaletin birincil nedeni olarak görmelerine rağmen, iki dünya savaşı arasındaki dönemin çelişkilerini çözümlemek amacıyla ekonomik kriz teorisinin artık tek başına yeterli olmadığını düşünmektedir.

Marx’ın kapitalizm eleştirisi bağlamında ele alındığı gibi, sistemsel ve toplumsal krizler olarak belirttiğimiz kriz teşhisinin iki boyutu Horkheimer ve Marcuse tarafından ekonomi ve kültür arasındaki ilişki çerçevesinde yeniden formüle edilir.²⁴

Bu bağlamda, kültürel ve psikolojik ilişkiler ekonominin yarattığı krizler altında bireylerin yaşadığı alanlar olarak öne çıkartılır. Eleştirel Teoriye göre, ekonominin neden olduğu bu fenomenlerin doğası ekonomik değildir. Enstitünün araştırma programına Erich Fromm’un psikanalitik çalışmalarının katılması, bu bağlamda, yeni bir toplumsal-bilimsel kriz teorisi arayışında olmalarına işaret eder.

Frankfurt Okulu’nun en fazla dikkat çeken metinleri olan *Aydınlanmanın Diyalektiği*, *Akıl Tutulması*, *Tek Boyutlu İnsan* ve *Otoriter Kişilik* gibi çalışmalar, radikal bir burjuva toplumu eleştirisi olarak görülür. Bununla birlikte, sınıf çatışması kapitalizmin yapısını anlama çabasında Frankfurt Okulu için temel çelişkilerden birisi olmayı sürdürür. Kapitalizmin gelişimi konusunda Enstitü üyeleri arasındaki görüş farklılıklarına rağmen

²⁴ Benhabib, a.g.e., s. 203

Eleştirel Teorinin çalışmaları Marksist ilkelerden beslenen sistematik bir teoriyi kapsar. Bu Marksist ilkeleri Held'in özetlediği şekliyle şöyle sıralayabiliriz:

· *Kapitalist üretim biçiminin egemen olduğu bir toplumda yaşıyoruz. Bu mübadeleye dayalı bir toplumdur. Ürünler, öncelikle insanın arzularını ve taleplerini karşılamak amaçlı sahip oldukları kapasiteye göre değil, fiyat ve kâr anlayışına göre imal edilmektedir.*

· *Ürünlerin meta olma karakteri basitçe onların değişiminden kaynaklı değil bununla birlikte onların soyut olarak bir değişim unsuru olmalarından kaynaklıdır. Değişim, üretim sürecine dayalı soyut bir emek süresine bağlıdır. Böyle olması, ürünün, emeğin biçimini etkilemekte ve insan ilişkilerini alçaltmaktadır.*

· *Kapitalist toplumsal işleyişin birliğini garanti eden belirli toplumsal ilişkiler aynı zamanda bunun fetişleşmesini ve şeyleşmesini de garanti etmektedir. İnsan emeğinin ürünleri doğal bir değerleri varmış gibi algılatılarak bağımsızmış gibi görünüyor. Değişim, dağıtım ve tüketimin sonucu olan toplumsal ilişkiler doğrudan kavranabilir değildir. Bunlar, bir ilüzyonla, meta fetişizmi ile örtülmüştür.*

· *Kapitalizm uyumlu bir toplumsal bütün değildir. Metaların üretimi ve ilüzyonun alanında çelişkilere dayanmaktadır. Baskın üretim ilişkileri, gelişmiş üretim güçlerini engellemektedir ve bir dizi antagonizma yaratmaktadır. İşçilerin üretim araçlarından ayrı olması ve onlara sahip olmaması, sermaye sahibi olanlarla doğrudan bir çatışma yaratmaktadır. Uzlaşmazlıklar, kültürel alanda olduğu gibi ekonomik alanda da ortaya çıkmaktadır. Toplumsal olarak üretilmiş ilüzyonlar (ideoloji) ile aktüalite (etkileri) arasındaki çelişkiler krize yol açmaktadır. Üretimi yönlendiren prensipler çoğunlukla talebi ve ihtiyacı ve bunların muhtelif dışavurumlarını yönlendiren, yöneten prensipler değildir.*

· Yoğun sermayeli endüstrilere doğru genel bir eğilim doğmaktadır sermayenin yoğunluğu artmaktadır. Serbest piyasa artan bir biçimde standartlaşmış ürünlerin oligopolistik ve monopolistik seri üretimi ile yer değiştiriyor.

· Sermayenin yapısal bileşimindeki ilerleyen artış-her işçi için belirlenmiş sermayenin miktarı-doğasından kaynaklı sabit olmayan sermaye birikimi sürecini şiddetlendiriyor. Bu süreci sürdürmek için, bunun baş aktörleri emperyalist yayılma ve savaş dahil mümkün olan bütün araçlardan faydalaniyor. ²⁵

Zeitschrift' deki erken makalelerinde Horkheimer'in, *Kapital*'deki ilkeleri kabul ettiği görülmektedir. Dolayısıyla, üstlenilmesi gereken misyon bireyi bu maddi koşullardan özgürleştirmektir.

Horkheimer'in çalışmalarında özellikle dört nokta öne çıkmaktadır. Bunlardan ilki; liberal kapitalizmin ve sanayinin yükselişidir. İkinci olarak vurguladığı şey ise kapitalizmin ve emperyalizmin gelişmesi ile birlikte sınıf bilinci ve kitlelerin bilincinde bir gelişim olacağıdır. Üçüncü unsur, sınıf üstünlüğüne dayalı kurumların tasfiye edilebileceği bir potansiyele yapılan vurguyla ilgilidir. Son olarak Horkheimer, sosyalizmin gerçekleşmesinin an meselesi olduğunu iddia etmektedir. Fakat, eğitim, kitle iletişim araçları gibi gizli aygıtlar ile polis ve ordu gibi kurumların bu gelişmenin önünde birer engel olduğunu ileri sürmektedir.

Horkheimer'in sosyalizm anlayışı, her bireyin farklılığını ve yeteneğini ortaya çıkaracak koşulları sağlayan kolektif olarak kontrol edilen bir toplum fikriydi. Fakat 1930'larda ve 40'larda yaşanan olaylar Horkheimer'da hayal kırıklığı yaşatmıştır.

Benhabib, Enstitünün tarihinden bahsederken daha önce bahsettiğimiz gibi bu dönemleri üç ayrı evrede ele almaktadır. Bu evreler şöyledir: 1932-37 *Disiplinler-arası dönem*; 1937-40 *Eleştirel Teori Yaklaşımı* ve 1940-45 *Araçsal Aklın Eleştirisi*'dir.

²⁵ Held, Introduction To Critical Theory, 1980, s. 41

Bu geçişlerin her biri, kritik bir döneme ait tarihsel tecrübelerin ardından meydana gelmektedir. Sovyetler Birliği'nin toplumsal yapısını değerlendirme ve faşizm mlmesi teoride temel kaymalara neden olur ve söz konusu gelişmeler Eleştirel Teorinin z-kavrayışını yeniden formüle etmesine yol açar. Teori ve pratik, özneler ve teorinin muhatapları arasındaki ilişki yeniden tanımlanır. Felsefe ve bilim ile Eleştirel Teori ve Marksizmin birbirine bağlılığı yeniden kavramsallaştırılır.

Eleştirel Teori açısından, bu süreçte, sınıf atışması paradigması bütünüyle kuşkulu bir hal alır. Ekonominin eleştirisinden *araçsal aklın eleştirisine* yöneliş, gelişen devlet kapitalizmi ve otoriterleşme ile birlikte, politik ekonomi eleştirisinin temelinden sorgulanmasına yol açtığı bir dönemdir.

Toplumsal ve siyasal olarak yaşanan tecrübelerin yanında kapitalizm de yeni bir dönüşüm içine girmiştir. İki dünya savaşı arasında, liberal kapitalizmin doğasının dönüşümü ve bunun Marksist politik ekonomi eleştirisi için doğurduğu sonuçlar, Enstitünün yayın yaşamına “*Studies in Philosophy and Social Science*” adıyla devam eden dergisinde yayınlanan Friedrich Pollock'un makalesinde irdelenir. Bu makale, Eleştirel Teorinin paradigmasını yeniden değerlendirmesine ve toplumsal sorunları yeniden tanımlamasına ve farklı perspektiflerden temellendirilmesine yol açacaktır.

Pollock, “*Devlet Kapitalizmi: İmkanları ve Sınırları*” makalesinde, Birinci Dünya Savaşı sonrasında Batı toplumlarında ortaya çıkan politik ekonomi yapısındaki dönüşümleri “*zel kapitalizmin devlet kapitalizminde dönüşüme süreci*” olarak değerlendirir.

Devlet Kapitalizmi; zel kapitalizmin işlevlerini devletin gerçekleştirdiği bir ekonomik yapıdır. Bu yapı, piyasanın işleyişini kökten dönüştürür ve bunun sonucunda üretim ve dağıtımın denetimini artık piyasa yönetmez. Bu denetim devlet tarafından yürütülür.

Serbest ticaret ile işletme ve üreticinin emek gücünü satma serbestisi olarak ifade edebileceğimiz mübadele piyasası eski işlevini yitirince ortaya çıkan yeni toplumsal ve politik düzenin eleştirisi, Eleştirel Teori açısından, politik ekonominin eleştirisinin işlevini de ortadan kaldırmıştır. Dolayısıyla, Enstitü üyeleri yeni toplumsal düzenin kurumsal yapısının bundan sonra piyasa yasalarıyla açıklanamayacağını düşünmektedir.

Eleştirel Teori, devlet kapitalizminin ortaya çıkışı ile, yeni toplumsal düzenin işleyişini ve ilişkilerini açıklamak için politik ekonomi kategorileri yanında başka kategorileri de gerektiren kurumsal yapıların oluştuğunu ileri sürer.

Eleştirel Teoriye göre, kapitalist ekonomideki dönüşümün sonucu olan yeni ekonomik koşullarla birlikte, toplumsal düzenin dinamikleri, bundan sonra, sadece ekonominin işleyişine içkin çelişkiler olarak açıklanamaz. Ekonomik krizler, devlet kapitalizmi ile birlikte başka bir mahiyet kazanır. Dolayısıyla, devlet kapitalizmine karşı eleştirel bir toplum teorisi devlet kapitalizminin politik ekonomisine karşı bir eleştiri olamaz.

Benhabib'in ifadesiyle bunun birinci nedeni, *“otonom piyasanın doğrudan devlet denetimi içinde kayboluşuyla birlikte servet, iktidar ve otoritenin toplumsal dağıtım politikleşmiştir. Bu dağıtım, piyasa yasalarının değil, artık politik talimatların bir sonucudur. Devlet kapitalizminin toplumsal yapısını çözümleyebilmek için, politik ekonomiye değil politika sosyolojisine ihtiyaç vardır. İkinci neden olarak, bir zamanlar otonom olan piyasanın şimdi politikleşmesiyle birlikte liberal kapitalizmin ideolojik temelleri ve normatif idealleri de dönüşür. Devlet kapitalizminin meşruluk formlarını yeniden çözümlemeye artık gerek kalmaz:*

Otonom piyasanın sahneden çekilişyle, ‘‘yasa düzeni’’ de düşer; liberalizm politik otoriteryanizme ve sonunda totaliterizme dönüşür.’’²⁶

Pollock’un makalesinde ele aldığı devlet kapitalizmi incelemesi ve sonuçları, 1939 ve 1947 yılları arasında Frankfurt Okulu’nun da kuramsal çerçevesinin değişmesine yol açmıştır. Frankfurt Okulu Pollock’un dikkat çektiği bu ekonomik dönüşümün –devlet kapitalizmine evrilişin- ekonomik, politik, psikolojik ve felsefi sonuçlarını incelemeye almıştır. Horkheimer, Adorno ve Marcuse bu dönüşümün sosyolojik, psikolojik ve felsefi sonuçlarını geliştirmeye odaklanmıştır. Politik ekonomi eleştirisinden araçsal aklın eleştirisine doğru kayan paradigma, en keskin şekliyle onların çalışmalarında işlenmiştir.

Adorno, Horkheimer ve Marcuse, 1937-47 yılları arasında kaleme aldıkları yazılarında *‘‘ hem nasyonal sosyalizmde, hem de endüstriyel kitle demokrasilerinde politik ekonomi yapısındaki değişimin ‘‘politik-idari devlet aygıtının ekonomi üzerindeki önceliği’’ne yol açtığını iddia etmişlerdir. Her iki toplumsal formasyonun kurumsal örgütlenişi, politik aygıtın, ekonomi, toplum ve aile üzerindeki önceliğiyle karakterize edilmektedir.’’²⁷*

Enstitü üyelerinin çoğu, sosyal düzende liberalizmden otoriter devlete dönüşte hemfikirdir. Liberal kapitalizmdeki kırılma bu koşulları mümkün kılmaktadır ve otoriterleşmenin nedenleri kapitalist gelişmenin iç dinamikleriyle ilgilidir.

Horkheimer ve Adorno, politik aygıtın sermaye birikimindeki artan rolüne dikkat çeker. Horkheimer’a göre sanayinin liderleri, yönetim (hükümet), propaganda ve ordu devletle özdeş hale gelmiştir. Merkezileşmiş bir kontrolün karakterize ettiği bir ekonominin varlığı söz konusudur.

²⁶ Benhabib, A.g.e. ,s.207-209

²⁷ Benhabib, A.g.e., s.210

Bu dönemde Nasyonal Sosyalizmin uygun bir politik-ekonomik tanımını yapmak bakımından bir yanda Horkheimer ve Adorno, diğer yanda Marcuse arasında bir takım farklılıklar olmasına rağmen aşağıda Benhabib tarafından maddeleştirilen sosyolojik modelden üçü de faydalanmaktadır:

-Liberal kapitalizm ve serbest piyasa rekabeti; liberal devlet, ataerkil burjuva ailesi, isyankâr kişilik tipi- ya da güçlü süper ego- ile bağlantılıdır.

-Devlet kapitalizmi (Adorno ve Horkheimer) ya da tekelci kapitalizm (Marcuse); faşist devlet, otoriter aile ve otoriter kişilik tipiyle bağlantılıdır.

-Ya da ekonomik fenomenler; kitle demokrasileri, burjuva ailenin yok oluşu, boyun eğen kişilik tipi ve süper egonun ‘otomatlaşması’yla bağlantılıdır.

Bu sosyolojik model, üretim güçlerinin örgütlenme düzeyi, toplumun kurumsal yapısı ve kişilik formasyonları arasında işlevsel ilişkiler kuran bir çerçeve sunmaktadır. Bu model çerçevesinde ‘akılsallaşma’ ve ‘araçsal akıl’ kavramları toplumsal yapının örgütlenme ilkelerini, kişiliğin değer yönelimlerini ve kültürün yapısını tasvir etmek için kullanılır.²⁸

Adorno, Horkheimer ve Marcuse’un ‘toplumsal akılsallaşma’ kavramıyla referans verdiği fenomenler olarak idari aygıt ve politik tahakküm toplumsal yaşamın her alanına nüfuz etmektedir. Fabrika, ordu, bürokrasi, okul ve kültür endüstrisi gibi kurumlarca geliştirilen bu tahakküm yalnızca bilim ve teknolojinin dış doğa üzerindeki tahakkümü olarak değil aynı zamanda bireyler arasındaki ilişkilerin denetimi aracılığıyla iç doğanın manipülasyonu şeklinde de gerçekleşmektedir.

“Bilimsel ve teknolojik bilgiyle beslenen denetim aygıtı, çalışma ve üretimi bütünüyle türdeş birimlere parçalayarak işler; bu parçalanışa, örgütsel birimin içinde ve dışındaki toplumsal atomlaşma eşlik eder. Bireylerin örgütler içindeki işbirliği, aygıtın kural ve

²⁸ Benhabib, A.g.e. , s.210-212

düzenlemelerine tâbidir; örneğin örgütsel birimin dışında ailenin ekonomik, eğitimsel ve psikolojik işlevinin yıkılışıyla birlikte birey, kitle toplumunun gayri-şahsi güçlerinin eline teslim edilir. Birey, yaşamını sürdürebilmek için aygıtı uyum sağlamak zorundadır.”²⁹

Frankfurt Okulu için bu aşamada ‘‘eleştiri’’ kavramının temeli değişmektedir. Bu değişim ‘‘araçsal akıl eleştirisi’’ olarak bilinen paradigmaya geçişe işaret eder.

Bu dönüşümde, kapitalizmin doğurduğu toplumsal, psikolojik ve kültürel sorunların yorumundaki değişimle birlikte, kapitalizm eleştirisinde temel sorun olarak tanımlanan şey de değişir. Kapitalizm, çelişkili ekonomik yapısından başka araçsal aklın taşıyıcısı ya da yansıması olarak yeniden sorunsallaştırılır.

Eleştirel Teori, kapitalizm eleştirisinin merkezine ekonomi politik eleştirisinin yerine araçsal aklın eleştirisini geçirir. Buna bağlı olarak pozitivizm eleştirisi de araçsal akıl ve kapitalizm eleştirisi ile ilişkilendirilerek yeni bir çerçeve içinde yeniden sorunsallaştırılır. Bu dönemde Eleştirel Teori, daha önce açıkladığımız ekonomi politik eleştirisinin dışında teorik ve felsefi anlamda Marksist felsefenin ve büyük ölçüde Hegel’in etkisinde şekillenmiştir. Bu eleştirinin Hegel ve Marks’taki kökenleri ilerdeki bölümlerde ele alınacaktır.

²⁹ Benhabib, A.g.e. , s.210-211

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

POZİTİVİZM VE ARAÇSAL AKLIN ELEŞTİRİSİ

Aydınlanma Eleştirisi

Horkheimer ve diğer Enstitü üyeleri toplumsal gerçeklikteki değişimle bağlı olarak teorinin, bu dönüşümü anlamlandırmak için, sürekli olarak yeniden yapılandırılması gerektiğini savunur. Bu tavır Frankfurt Okulu'nun tarihsel sürecinde izlenebilir. Özellikle İkinci Dünya Savaşı dönemi ve savaş sonrasındaki toplumsal süreçler Frankfurt Okulu için bir paradigma değişikliğine yol açar. ‘*Aydınlanmanın Diyalektiği*’ (1947) isimli çalışma bu değişikliğin en somut ifadesidir. Bununla birlikte, ‘*Akl Tutulması*’ ve ‘*Minima Moralia*’ aynı dönemde üretilen çalışmalardır ve Batı toplumunun radikal bir eleştirisini içerir.

1930’larda, Marksist ekonomi politik eleştirisi üzerine temellenen disiplinler arası bir sosyal teori geliştirme amacıyla olan Frankfurt Okulu’nun, 1940’larda, teorik ilgisinin insan ve doğa arasındaki ilişkiyi temel alan Aydınlanma eleştirisine yöneldiğini görürüz. Aydınlanma eleştirisi, kökleri kapitalizm öncesine dayanan insan ve doğa arasındaki ilişkinin çözümlenmesi ile modern bilim anlayışının, araçsal aklın ve onun bir tezahürü olan kapitalizmin eleştirisini kapsar.

Marksist ekonomi politik eleştirisi üzerine temellenen kapitalizm eleştirisi, bu dönemde, Frankfurt Okulu tarafından araçsal aklın eleştirisi üzerinden sürdürülür.

Bu bağlamda, ‘egemenlik’ (*domination*) kavramıyla temellendirilen insan ve doğa ilişkisi, modern bilimin araçsal rasyonalitesi ile teknoloji ve kültür endüstrisinin toplumsal sonuçlarıyla birlikte ele alınarak, burjuva düşüncesi ve burjuva toplumunun eleştirisi bir temel olarak sunulur.

Kapitalizm eleştirisi, bütün bu bileşenlerin merkezinde yer almaya devam eder. Bu yeni paradigma, Batı Uygarlığının akıl anlayışını tanımlayan ‘*araçsal*’ rasyonalitenin eleştirisi ile belirlenir.

Frankfurt Okulu düşünürleri, araçsal aklın egemen oluşunu Aydınlanmanın bir sonucu olarak değerlendirir. Araçsal aklın eleştirisi, aynı zamanda modern bilime egemen olan rasyonalitenin araçsallaşmasının radikal bir eleştirisini içerir.

Adorno ve Horkheimer, bu yeni dönemde, kapitalizm eleştirisinin kaynaklarını genişletir. Tarihin itici gücü olarak Marksist sınıf çatışması paradigmasını terkederek başlangıcı kapitalizmden daha eski dönemlere kadar giden bir çelişkiyi, insan ve doğa çelişkisini temel alır. Bu bağlamda Marks, Aydınlanma geleneğinin içine yerleştirilmiştir. Marks’ın, insanın kendini gerçekleştirmesinin bir biçimi olarak emeğin merkeziliğine olan aşırı vurgusu bu tartışmanın temel nedenidir. Horkheimer açısından, insanın ‘*animal laborans*’ a indirgenmesi, doğanın sömürü alanı olarak şeyleşmesidir. İlerdeki bölümlerde Aydınlanma ile insan ve doğa ilişkisi arasındaki bağlantı çözümlendiğinde Marks hakkındaki bu yargının nedenleri daha iyi anlaşılabilir.³⁰

Bu paradigma değişikliği, Frankfurt Okulu’nun, Marksist ekonomi politik eleştirisinin doğruluğunu ve ekonominin toplumsal olanı belirleyici gücünü kabul etmedikleri anlamına gelmez. Enstitü üyeleri, Marksist ekonomi politik eleştirisinin, tek başına toplumsal gerçekliği açıklama gücünün yetersizliği üzerinde durur. Liberal kapitalizmden, devlet kapitalizmine geçişin yanında, İkinci Dünya Savaşı ve faşizm tecrübesi ile ortaya çıkan yeni toplumsal gerçeklik Enstitünün teorik yaklaşımında değişikliğe sebep olur.

Kapitalizm eleştirisi, ekonominin eleştirisi olarak devam ederken, Frankfurt Okulu kapitalizm eleştirisinin kaynaklarını Aydınlanma ile araçsal aklın doğuşu ve egemenliği

³⁰ Jay, *The Dialectical Imagination*, 1996, s. 259

temelinde genişletir ve bu bağlamda sınıf çatışması paradigması yerine insan ve doğa arasındaki çelişkiyi ve araçsal rasyonalite eleştirisini teorik yapısının merkezine koyar. İnsan ve doğa ilişkisini, Batı Uygarlığının temelinde yatan ve kapitalizm öncesine kadar giden “egemenlik” tarihi olarak sorunsallaştırır. Bununla birlikte, “değişim ilkesi” ve “meta” gibi Marksist kavramlar, toplumsal sorunları kavramak ve ekonomik eşitsizliğin yanında toplumsal tahakküm biçimlerinin doğasını anlamak açısından önemli kategoriler olmayı sürdürür.

Aydınlanmanın Diyalektiği

Aydınlanmanın Diyalektiği, burjuva öznesi ve bu öznenin doğaya egemen olma sürecinin bir okumasıdır. Aydınlanma aklının amacı, Adorno ve Horkheimer açısından, doğa üzerinde egemenlik kurmaktır ve bu amaç burjuva toplumunun kökenleri ve gelişimiyle ilişkilidir.

Kökleri kapitalizm öncesine dayanan ve tarihin yeni motoru olarak kabul edilen insan ve doğa arasındaki çelişkinin, kapitalizm ile birlikte en şiddetli şekilde kendini gösterdiği düşünülür. Kapitalizm, bu anlamda araçsal aklın bir tezahürüdür. Frankfurt Okulu düşünürlerinin yeni paradigması ve kapitalizm eleştirisi, bundan sonra, *egemenlik* kavramında temellenen insan ve doğa arasındaki ilişkiyi merkeze alan araçsal akıl eleştirisi üzerinden sürdürülür.

Aydınlanmanın Diyalektiği, araçsal akıl eleştirisini ve insan ve doğa çelişkisini modern bilimin doğaya yaklaşımı, kapitalist sömürü biçimleri, insanlar arasındaki ilişkiler otoriterleşme ve toplumsal tahakküm ile bağlantılı olarak ele alır. Bu bağlamda, egemenlik kavramı üç eksenle oluşur. İlk olarak, birinin kendi üzerindeki egemenliği; ikinci olarak disipline ve kontrol edilmiş bireyler tarafından gerçekleştirilen emeğin egemenliği; üçüncüsü de dış doğanın egemenliği olarak bilim ve teknolojidir. Bu şema, öncelikle Aydınlanma ile

ilişkili olarak modern dönemin egemen bilim anlayışı ve onun araçsal akı ile doğa üzerindeki egemenlik arasındaki ilişkiyi, daha sonra, doğa üzerindeki egemenliğin, insanın kendi üzerindeki egemenliği ile bağlantısını ve bu süreçler ile kapitalist üretim mantığının yol açtığı toplumsal tahakküm biçimlerini arasındaki ilişkileri kapsayan toplumsal gerçekliğin incelenmesinde çok boyutlu bir araçsal akıl eleştirisini ortaya koyar.

Adorno ve Horkheimer, doğaya hakim olma arzusunu Aydınlanma felsefesinin temeli olarak kabul eder. Aydınlanmanın temel karakteri “doğa” kavramının anlamında yatar. Faydalı olma (*utility*) Aydınlanmanın doğaya bakışında temel prensiptir. Dolayısıyla, doğa ancak insanların amaçlarına ve hedeflerine hizmet ettiği ölçüde önemlidir. Doğa, kendi başına kendinden kaynaklı bir değer değildir. Bu anlayışın sonucu, Aydınlanmanın doğayı nesneleştirmesi olur. Fakat, Frankfurt Okulu düşünürlerine göre, bu doğa fikrinin gelişmesi Aydınlanmanın öncesine dayanır. Bu fikri şekillendiren geleneklerden mit ve büyü öne çıkan unsurlardır.³¹

Mit ve büyü, doğaya karşı araçsal bakış açısının gelişiminde çok önemli bir aşamayı sunar. Büyü ve Tanrılara kurban verme, Adorno ve Horkheimer açısından, doğa üzerinde kontrol elde etme arzusu ile ilgilidir. Bununla birlikte, Musevilik ve Hristiyanlık dinlerinde de insanlığın doğa üzerindeki egemenliğinin, yaşamın doğal bir parçası olduğu ve doğanın insanın ona egemen olması için yaratıldığını içeren ifadeler bulunur.

Adorno ve Horkheimer, mitoloji ve Aydınlanmanın her ikisinin de köklerini aynı ihtiyaçta bulduğunu ifade eder. Bunlar, hayatta kalma (*survival*), kendini koruma (*self-preservation*) ve korkudur (*Angst*). Hayatta kalmayı tehdit eden bilinmeyene karşı duyulan

³¹ Held, Introduction To Critical Theory, 1980, s.152-153

korku, doğaya egemen olma arzusunun ve hem Antik dönem hem modern düşünce sistemlerinin temelidir.³²

Adorno ve Horkheimer, mitin Aydınlanma rasyonalitesine nüfuz ettiğini ileri sürer. Bu ilişkinin varlığı ikisinin de doğayı kontrol etme arzusuna dayanır. Mitte, bireyler büyü ve tören aracılığı ile doğa üzerinde güç kazanmaya çalışırken, bilimde, doğaya egemen olma nedensel ilişkiler ve doğadaki düzenlilikler üzerine temellenen bilimsel yasaların keşfi aracılığı ile olmuştur. İki düşünce biçimi de kendini-koruma dürtüsü tarafından yönetilir.³³

Doğa, modern bilimin ve Aydınlanma rasyonalitesinin doğuşu ile birlikte salt nesnellığe dönüşür. Horkheimer, Aydınlanmanın nesnelere karşı tutumunu, diktatörün insanlara karşı tutumuna benzetir. Diktatörün, insanları manipüle edebildiği ölçüde tanınmasına karşın, bilim adamının, nesneleri, onları yapabildiği ölçüde tanıdığını ifade eder. Bu anlayışın sonucunda nesneler, “kendileri için” var olmaktan çıkıp “bilim adamı için” var olmaya başlar. Bu düşünme yapısıyla Aydınlanma, totaliter bir şeye dönüşür. Ayrıca, Horkheimer’in belirttiği gibi Aydınlanma, düşünmeyle matematiği bir tutarak matematikleştirilmiş dünyayı hakikatle özdeşleştirerek, söylencesel olandan kurtulduğunu sanarak tam tersi bir şekilde ona geri döner.³⁴

Adorno ve Horkheimer’in eleştirisi, Aydınlanma aklının bu totaliter doğasına yöneliktir. Burjuva düşüncesi, hesaplama (*calculation*), niceleme (*quantification*), değişim (*exchange*), eşdeğerlik (*equivalence*), biçimselleştirme (*formalization*), uyum (*harmony*) ve birlik (*unity*) gibi burjuva değerleri tarafından yönetilir.

Aydınlanma rasyonalitesinin eleştirisi, bu düşünce biçimlerinin doğaya egemen olma arzusunun tezahürleri olmakla birlikte, toplumsal tahakküm süreçlerinin de kaynağı olduğunu

³² Held, a.g.e. , s. 155

³³ Kellner, Critical Theory, Marxism and Modernity, 1989, s.90

³⁴ Adorno & Horkheimer, Aydınlanmanın diyalektiği, (Çev: Nihat Ülner, Elif Öztarhan), 2000, s.45

göstermek amaçlıdır. Dolayısıyla, Aydınlanma rasyonalitesinin temel kategorileri ile toplumsal tahakküm arasında güçlü bir ilişki olduğu kabul edilir. Bu ilişkinin temelinde bilimin nesneleştirdiği dünya üzerindeki manipülasyonun, aynı zamanda, bireye ve topluma yönelik bir manipülasyonu içererek tahakkümü ürettiği savı vardır.³⁵

Adorno ve Horkheimer'in araçsal akıl eleştirisinin odak noktası Aydınlanmanın özgürleştirici aklının totaliter bir tahakküm aracına dönüşmüş olmasıdır. Bu toplumsal tahakküm biçimi araçsallaşan, araçsallaştığı ölçüde kendi başına anlamlarını yitiren düşünce ve davranışları geliştirmiştir. Bu noktada, Frankfurt Okulu, psikanalitik kuramın etkisinde, dış doğa üzerindeki egemenliğin aynı zamanda insanın kendi doğası üzerinde de bir egemenliği getirdiğini ileri sürmüştür.

Egemenlik kavramının bir boyutu da, insanın kendi doğası üzerinde bir egemenlik kurarak tahakkümün nesnesi durumuna gelmesi ya da bu tahakkümü içselleştirerek öznelliğini yitirmesidir. Bütün varlık alanlarının, bir araçlar alanına dönüştürülmesi, bunları kullanması gereken öznenin de yok oluşuna yol açar. Frankfurt Okulu düşünürleri, özneyi yücelten öznelleşmenin, onu aynı zamanda yok oluşa mahkûm ettiğini ileri sürer.³⁶

Doğa üzerindeki egemenlik, insan üzerindeki egemenliği getirir. Her özne dışsal doğanın köleleştirilmesine katılmakla kalmaz, bunu yapabilmek için kendi içindeki doğayı da boyunduruk altına alır. Egemenlik için "egemenlik" içselleştirilir. Adorno ve Horkheimer insanın doğayı boyunduruk altına alma çabalarının tarihinin, insanın insanı boyunduruk altına almasının tarihi olduğunu ifade eder. Doğayı sömürmek için, insan üstündeki sömürü ilişkilerini kullanan bu sistem her şeyi olduğu gibi insanın doğasını da denetim altına alır.

³⁵ Adorno & Horkheimer, Aydınlanmanın diyalektiği, (Çev: Nihat Ülner, Elif Öztarhan), 2000, s.45

³⁶ Horkheimer, Akıl Tutulması, (Çev: Orhan Koçak), 2005, s. 120

Frankfurt Okulu, ‘‘ego’’ kavramının, bu iki yanlı tarihi yansıttığını ileri sürer ve kendini-koruma dürtüsünün içsel doğanın bastırılmasının kaynağı olduğunu savunur.³⁷

Frankfurt Okulu düşünürlerinin içinde yaşadığı dönemdeki otoriterleşme ve faşizm tecrübeleri bu savların belirlenmesinde ve ilişkilendirilmesinde belirleyici olmuştur. Horkheimer, insanın hem içindeki hem dışındaki doğa üzerinde kurduğu bu baskıya karşı uygarlığın otoritesinin bireyde içselleşmiş biçimi olan egoya karşı bilinçli ya da bilinçsiz bir öfke büyümeye başladığını ifade eder. Bu öfke, aile ya da toplumdaki değerler sistemine karşı birikmiş bir öfke olacağı gibi, bastırılan ilkel doğa tüm uygarlığa karşı bir isyan halini de alabilir. Frankfurt Okulu düşünürleri, bu durumun, politik biçimini faşizm ile ilişkili bulur. Horkheimer, Nazilerin, Alman halkının engellenmiş arzularını kullanarak iktidara geldiklerini belirtir.³⁸

Frankfurt Okulu düşünürleri, bastırılan doğal dürtülerini tümüyle doğayı ve insan doğasını tahrip eden modern uygarlığa yönelten kitlelerin başkaldırısının Naziler tarafından manipüle edildiği yargısına varır. Dolayısıyla, bu rasyonelite doğanın isyankâr gizil güçlerini kendi sistemine bütünleştirerek bu doğayı da sömürür. Aydınlanma rasyonalitesi ile otoriterleşme ve toplumsal tahakküm arasındaki ilişki bu baskıya dayanır. Dolayısıyla, doğa üzerindeki iki yönlü egemenlik, insanı boyunduruk alarak tahakkümün nesnesi haline getirirken, toplumsal tahakkümü de kolaylaştırır ve faşizme varan akıl-dışı uygulamaların elverişli bir aygıtı haline getirebilir.

Aklın araçsallaşmasının sonucunda düşünce, herhangi bir amacın kendi içinde değerli olup olmadığını belirleyemez. Eylem ve inançların ölçütleri ve bütün önemli kararlar aklın dışındaki etmenlere bağlı duruma gelir. Bu durum, toplumsal ve bireysel anlamda tahakküm ve manipülasyonu da mümkün kılar. Çünkü, toplumdaki bireylerin inançları ve düşünce

³⁷ Kellner, a.g.e. s.102

³⁸ Horkheimer, Akıl Tutulması, a.g.e. , s. 120-122

içerikleri bireyin kendini-koruma ilkelerince belirlenen ve fayda hiyerarşisine göre seçilen ve sistemin kendini devam ettirmesine yarayan değerler, inançlar ve bilinç formları tarafından oluşturulur. Bu süreçte, birey içinde bulunduğu durumun kendi kendine dayattığı bir zorlamanın sonucu olduğunu ve kendi gerçek çıkarlarının mevcut düzen içinde gerçekleşmeyeceğini anlayamaz ve yanılgı ve vehim içinde yaşamaya devam ederken taşıdığı bilinç formları ve inanç sistemleriyle sistemin devamlılığına hizmet eden bir araç haline gelir.

39

Özerkliği kalmayan akıl bir araç durumuna gelirken, hem bilimsel etkinlik hem de insan hayatı bu araçsallığın egemenliği altına girer. İnsan hayatında bu araçsallaşma pragmatizmin bütün yaşam alanına egemen olduğu bir fayda ve araçlar hiyerarşisine karşılık gelir. Bununla birlikte, insanların kendilerinin dışında belirlenen ve onlara dayatılan değer ve normlar, yaşam biçimleri ve peşinden gidilmesinin gerekli olduğu vaaz edilen amaçlar içselleştirme yoluyla bireyin özerkliğinin yitimini hazırlar ve toplumsal tahakkümü mümkün kılar.

Pozitivizm ve Araçsal Akıl

Frankfurt Okulu düşünürleri, modern dönemin öncesine ve mitsel döneme kadar dayanan tarih boyunca insanın doğaya egemen olma arzusunun on altıncı yüzyılın sonları ile birlikte bilim aracılığı ile felsefeye ve geleneğe giriş yaptığını ifade eder. Aydınlanma modern bilimin kuruluşuyla kendini tamamlar. Evrensel ve matematiksel olarak formüle edilmiş bir bilimin gelişmesi ve bütün bir bilim ve bilgi için model olarak doğuşu Aydınlanma projesinin odak noktasını oluşturur. Doğanın matematikselleştirilmesi de bu projenin sonucudur.⁴⁰

³⁹ Horkheimer, Akıl Tutulması, 2005, s. 58

⁴⁰ Held, Introduction To Critical Theory, 1980, s. 160

Adorno ve Horkheimer, Bacon'daki ilk Aydınlanma göstergelerinde doğaya egemen olma anlayışının olduğunu ifade eder. Bacon, bilimi, doğa üzerindeki egemenlik anlamında kavramsallaştırır. Hesaplama, niceleme ve biçimselleştirme biçimleri, doğaya yaklaşımında Aydınlanma rasyonalitesini yansıtırken fayda ve verimlilik kavramları temel prensipler haline gelir.⁴¹

Bu prensipler ile doğa üzerindeki egemenlik, insanlarla doğa arasındaki özel bir ilişki biçimini gösterir. Doğa, fayda sağladığı ölçüde ve insanların amaçlarına araç olduğu sürece anlamlıdır. Madde ise manipülasyonun mümkün nesnesi olarak tanımlanır. İnsanlar, doğayı nesneleştirirken aynı zamanda kontrol eder ve dünyanın büyüünün bozulması, modern bilimde bilinmeyen bilinebilir kılınması çabasına karşılık gelir.⁴²

Aydınlanma ile birlikte, Avrupa düşüncesi Marcuse'un ifadesiyle "pozitivizm çağına" bir giriş yapar. Frankfurt Okulu açısından, doğa bilimlerini model alan pozitivizm doğal dünyayı manipülasyona açık nesneler alanı olarak kabul eden doğa bilimini izleyerek toplumu da nesneleştirir. Adorno ve Horkheimer, daha önce de belirttiğimiz gibi, bu kavrayışın toplumu ikinci bir doğa (*second nature*) olarak kabul ettiğini ileri sürer. Pozitivizmin dogmatizme dönüşmesi ve otoriterleşmenin kaynağı olarak görülmesi toplumsal alanın şekleştirilip, toplumsal olarak yaratılmış kuralların, düzenliliklerin ve geleneklerin "doğal" kabul edilmesi sonucu bu unsurların mutlaklaştırılmasından kaynaklanır.

Pozitivizmde, toplumsal kurumlar ve süreçler, şeylerin düzeni (*the order of things*) gibi izlenir. Dolayısıyla, pozitivizm toplumsal olgulara doğal olgulara verilen statüyü verir. Aynı şekilde, tarihsel yasalar da doğal yasalara verilen statüyü kazanır. Pozitivizmin, eleştirel bakışı yitirerek konformizme düşmesi ve tahakküm aygıtına dönüşmesi bu kavrayışla ilgilidir.

⁴¹ Kellner, Critical Theory, Marxism and Modernity, 1989, s.89

⁴² Held, a.g.e. , s.155

Pozitivizm, öncelikle Frankfurt Okulu düşünürleri açısından, araçsal aklın somut bir biçimi olması açısından ele alınmalıdır. Dolayısıyla, ‘‘araçsal akıl’’ kavramını anlamlandırmak için öncelikle Frankfurt Okulu’nun akıl kavramı konusundaki bu ayrımı hangi temellere dayanarak yaptığını ve araçsal akıl eleştirisinin dayanak noktalarını ortaya koymak gerekir.

Horkheimer, Akıl Tutulması (*Eclipse of Reason*) isimli çalışmasında, uzun süre boyunca, akıl konusunda öznel aklın tam karşıtı olan nesnel akıl anlayışının geçerli olduğunu ifade eder. Bu görüş, akıllı, sadece bireyin zihninde değil, nesnel dünyada da, yani insanlar ve sınıflar arasındaki ilişkilerde, toplumsal kurumlarda, doğada ve doğanın görünüşlerinde de varolan bir kuvvet olarak görür. Nesnel akıl, Horkheimer’in ifadesiyle, insan ve amaçları da içinde olmak üzere bütün varlıkları kapsayan bir sistem oluşturmayı amaçlar. Bu sisteme göre, insan hayatının akla uygunluk derecesini belirleyen bu bütünlükle arasındaki uyumdur. Başka bir deyişle, bireysel düşünce ve davranışların ölçütü sadece insan ve amaçları değil bu bütünün nesnel yapısıdır.

Bu akıl anlayışı, öznel akıllı dışarda bırakmaz, fakat onu evrensel bir rasyonelliğin kısmî ve sınırlı bir ifadesi olarak görür ve araçlardan çok amaçlarla ilgili olduğunu vurgular. Nesnel akıl kuramı, davranışlarla amaçların birbirine uydurulmasını değil, en büyük iyilik, en iyi yaşam gibi yüksek amaçların gerçekleşme biçimi ile ilgili düşüncelerle ilgilenir. Dolayısıyla, nesnel akıl anlayışında, aklın iyi bir yaşamın ne olduğunu belirleyebilme, etik olan üzerine düşünebilme ve amaçların içeriğini oluşturma özelliği de vardır.⁴³

Öznel akıl düşüncesi ise, ancak öznedeki gerçek anlamda akıl bulunabileceğini ileri sürer. Öznel akıl, olasılıkları hesaplama ve böylece keyfî olarak belirlenmiş bir amaca uygun araçları bulma yeteneği olarak kabul edilir. Dolayısıyla, öznel akıl anlayışı, rasyonalliteyi

⁴³ Horkheimer, Akıl Tutulması, 2005, s. 56

anlağın (*understanding*) yetisi ile özdeş tutar ve sentez yapabilme ve amaçları belirleyebilme yetisine sahip olan aklı (*Reason*) ihmal eder. Horkheimer ve Adorno, Aydınlanma rasyonalitesi eleştirisi temelinde, aklın, anlama yetisinin (*understanding*) sınırlı gücüyle özdeş duruma getirilmesinin aklın biçimselleşmesine yol açtığını ifade eder.⁴⁴

Frankfurt Okulu düşünürleri, öznel akıl kuramını Descartes'ın felsefesinde temellenen modern felsefenin akıl kavramıyla ilişkilendirir ve kartezyen felsefede aklın sübjektif bir boyut indirgendiğini ifade eder. Onlara göre, bu yaklaşım rasyonaliteyi dünyadan uzaklaştırmanın ilk adımıdır.

Frankfurt Okulu düşünürleri açısından, Descartes'ın özne ile nesneyi kesin olarak birbirinden koparan düalizminin batı düşüncesi açısından belirleyici bir sonucu olmuştur: akıl sadece özneye ait bir nitelik sayılmaya başlanmıştır. Nesne düzensiz, karışık bir yığındır. Aklın görevi, bu yığını ayırıştırmak, sınıflandırmak ve kullanmaktır. Bu, Horkheimer'ın "öznel akıl" verdiği anlaktır (*understanding*). Parçalayıcı, analitik ve biçimseldir; şeylerin dış biçimleriyle, görünüşleriyle ilgilenir. Dolayısıyla, düzenleme ilkesi olarak işleyen bir akıldır.

Descartes, aklın işlevini temelde doğru önermeler ile yanlış önermeleri birbirinden ayırmak olduğunu ve bunu gerçekleştirirken de izlemesi gereken bazı kuralların bulunduğunu ifade eder ve rasyonaliteyi bu kurallar tarafından temellendirir. Bunun sonucunda, akıl sadece doğru bilgi üretmeye yarayan kognitif bir fakülte haline gelir. Dolayısıyla, araçsal akıl anlayışı aklı bir yönteme ve kurallar bütününe dönüştürür. Dolayısıyla, akıl iyi olanı belirleme gücünden ayrılarak sadece doğru yargılar üretmek için kullanılan yöntemin kendisine dönüşür ve araçsallaştığı ölçüde biçimselleşir. Horkheimer açısından, araçsal akıl verili hedeflere

⁴⁴ Jay, *Dialectical Imagination*, 1996, s.61

ulaşmaya yarayan bir araç iken nesnel akıl, hedefleri belirleme ve denetleyebilme gücü olan bir akıldır.

Frankfurt Okulu düşünürlerinin etkilendikleri Hegel felsefesinde ise daha yüksek bir akıl kavrayışı vardır. Nesnel akıl kavramı, bu anlayışa karşılık gelir. Nesnel akıl, öz ile görünüş, özne ile nesne, parça ile bütün arasında bağlantı olduğunu görebilen ve var olanı eleştirebilen akıldır. Bu nesnel akıl kavramı, Frankfurt Okulu için diyalektik düşünmenin kaynağı olan akıldır.

Horkheimer, nesnel aklı; doğanın, toplum ve insanoğlunun kapsamlı bir teorisini üretmek ve bu temelde değerler, amaçlar ve insan yaşamının hedeflerinin teorisini geliştirmek için olduğu ve varolan koşulların eleştirebildiği felsefe geleneği ile bağlantılı olarak görürken öznel aklı, önceden tanımlanmış değer ve amaçların kabul edildiği fakat eleştirilmediği bir sistem içinde araçların hesaplanması ile sınırlı bir şey olarak görür.⁴⁵

Descartes gibi Kant da aklın kurallarını, kavramların hiyerarşiye göre yapılandırılmasına yönelik talimatlar olarak ifade eder. Kant ve Descartes'ta rasyonellik, ‘*üst türlerle çıkarken de, alt cinslere inerken de sistematik bağlantıyı tamamlamaktan*’ oluşur. Bilginin sistematikliği ise, bilginin parçalarının bir ilkeye göre gerçekleştirdiği bağlantıdır.⁴⁶

Horkheimer, Aydınlanmanın düşünmeyi bağdaşık bir bilimsel düzenin oluşturulması ve ilkelerden olgusal bilginin türetilmesi olarak kavradığını ifade eder. Mantıksal yasalar düzeniçi ilişkileri oluşturur ve onları tanımlar. Bilgi, ilkelerin altında, altakoymadan (*subsumsution*) ibarettir ve sisteme katılmış yargıyla birdir. Bu düşünme biçiminde, aklın tek katkısı sistematik birlik tasarısıdır. Bu düşünme modeli, geleneksel bilim kuramına egemen olan modeldir. Kuramın oluşturulması ve bilimsel etkinlik, kavramların bir tutarlılık içinde

⁴⁵ Kellner, a.g.e. , s.101-102

⁴⁶ Adorno &Horkheimer, Aydınlanmanın Diyalektiği, s.116

mantıksal kurallara göre sınıflandırılması biçiminde gerçekleşir ve bu düşünce sisteminde matematik model alınır.⁴⁷

Frankfurt Okulu düşünürleri, bu düşünme biçiminin aklı bütünüyle işlevselleştirdiğini düşünür. Akıl, böylece amaçsız bir araçsallığa dönüşür. Akıl, hesaplamanın ve planın organı hâline gelir ve amaçlar karşısında kayıtsız bir unsura indirgenir. Horkheimer'a göre Aydınlanmanın aklındaki bu sistem, olgularla en iyi biçimde baş edebilen ve böylece öznenin doğaya egemen olmasını destekleyen bir sistemdir ve bu sistemin ilkeleri öz-varlığı korumanın ilkeleridir. Dolayısıyla, araçsal aklın egemenliğinde oluşturulan bir teori de eğer doğru ise insanlara hayatta kalmaları için kullanmaları gereken araçlar konusunda yargılar sunabilecektir. Bu anlamda, bilimsel teorinin eleştirel teorilerden farklı olarak araçsal bir kullanımı vardır. Pozitivizm de bu kategori içerisinde eleştirilir.

Horkheimer, Akıl Tutulması'nda, öznel akıl, akla uygun davranışları mümkün kılan kuvveti, sınıflandırma (*classify*), çıkarsama (*derivation*) ve tümdengelim (*deduction*) yeteneği olarak tanımlar. Bu süreçler, düşünme aygıtının soyut işleyişini tarif eder. Öznel akıl, araçlar ve amaçlarla ilgilidir; az çok baştan kabul edilmiş amaçlara ulaşmak için seçilen araçların yeterli olup olmadığı üzerinde durur ve amaçların kendilerinin de akla uygun olup olmadığı sorusunu sormaz. Ayrıca, bir hedefin herhangi bir öznel kazanç ya da çıkardan bağımsız olarak, kendi başına taşıdığını sezdiğimiz erdemleriyle akla uygun olabileceği düşüncesi öznel akla tümüyle yabancıdır.⁴⁸

Frankfurt Okulu düşünürleri, tarihsel olarak, aklın hem öznel hem nesnel yönlerinin başından beri var olduğunu ve öznel aklın nesnel akla egemen oluşunun uzun bir sürecin sonunda gerçekleştiğini ifade eder. Aydınlanma düşüncesi, araçsal (*öznel*) aklın egemenliğinin doğuşudur ve kapitalizm bu egemenliğin doruk noktasını oluşturur.

⁴⁷ Adorno&Horkheimer, a.g.e. , s. 116-123

⁴⁸ Horkheimer, Akıl Tutulması, 2005, s. 55-57

Frankfurt Okulu açısından, araçsal rasyonaliteye bağlı olarak Aydınlanmanın başlıca epistemolojik eğilimi kavramları formüllerle değiştirmesi olmuştur. Ayrıca, Aydınlanmanın mantıksal biçimselciliğe (*logical formalism*) aşırı vurgusu ve bütün doğru düşüncüyü matematik ile koşullaması her şeyden soyutlanmış ve dogmatik bir bilimsel rasyonaliteye yol açmıştır.⁴⁹

Araçsal akıl egemenliğinde gerçekleştirilen bilim etkinliği, bilimsel metodu ve düşüncüyü formalist, konformist, araçsal bir şeye dönüştürür ve mevcut toplumsal sistemin çıkarlarına köle eder. Dolayısıyla, özellikle pozitivist bilim toplumsal sağduyu ve eleştiri potansiyellerini yitirir.⁵⁰

Pozitivizm, Frankfurt Okulu düşünürleri tarafından araçsal aklın somut bir karşılığı olarak kabul edilir. Frankfurt Okulu'nun "*Vernunft*" olarak ifade ettiği nesnel aklın geçerliliğini pozitivism, boş metafizik olarak reddederak araçsal aklı bilimsel etkinliğin egemen rasyonalitesi olarak üstün kılmış ve kuramını bu aklın ilkelerine göre belirlemiştir.

Frankfurt Okulu'nun pozitivism eleştirisi, araçsal aklın egemenliğinde oluşturulan kuramın ve bilimsel yöntemin eleştirel ve diyalektik olmayan bir biçimde biçimselleşmiş ve araçsallaşmış bir aklın rehberliğinde, var olan düzenin çıkarlarına hizmet eden bir ideoloji olarak kapitalist toplumun ve toplumsal tahakkümün sürekliliğine ve meşruluğuna hizmet ettiği savına dayanmaktadır.

Pozitivist yöntem, kapitalist üretim mantığının ve toplumsal tahakkümün işleyişinin yararına olacak yönde toplumsal gerçekliği ve insan hayatını yönetmeyi ve manipüle etmeyi mümkün kılar. Eleştirel kuram ise insanların, yeniden kendi hayatlarını kontrol edebilme yetisini kazanması için aklın sadece araçlarla ilgili bir yeti olmaktan çıkıp amaçları da belirleyebilen ve var olanı kendi bütünlüğü içinde kavrayabilen ve daha iyi bir toplumsal

⁴⁹ Jay, a.g.e. , s.261

⁵⁰ Kellner, a.g.e. , s.85

düzen ve yaşam biçimi adına eleştirebilen aklın ve onun diyalektik yönteminin üzerine inşa edilen bir sosyal teori sunar. Dolayısıyla, pozitivizm eleştirisi öncelikle biçimselleşen ve biçimselleştiği ölçüde araçsallaşan bir aklın egemen olduğu bilimsel metodolojiye yöneliktir.

Frankfurt Okulu açısından, pozitivizm, mevcut düzende toplumsal tahakkümün bir aracı olarak işlev görür. Horkheimer, bu işlevin temelinde biçimselci öznel aklın nesnel içerikle bağıntısızlığını ve pragmatizmin öne çıkardığı araçsallıkta, kendi dışında belirlenmiş içeriklere teslim oluşunu görür.⁵¹

Aklın, eleştirel olma potansiyellerini yitirerek mevcut düzenin hizmetine girmesi düşüncenin matematik bir aygıta indirgenmesinin sonucudur. Aklın, mantıksal biçimciliğe tâbi kılınması varolanın kavranmasında tek yöntem olarak salt algılama, sınıflandırma ve hesaplamanın tek ölçüt sayılmasına neden olur. Bu kavrayış, gerçekliği zaman ve mekân ilişkilerinden, başka bir deyişle, tarihsel bağlamından soyutlayarak şeyleştirir ve mutlaklaştırır. Bu yöntem sonucunda elde edilen bilgi, fiilî olanın yinelenmesine karşılık gelir. Dolayısıyla, matematiksel düşünme biçimi var olanın yeniden üretilmesine hizmet eder ve onu kutsayarak bunu yapar.⁵²

Frankfurt Okulu düşünürleri için, pozitivizmin biçimsel mantığa dayanan yöntemi gereği, mantığı matematiğin bir benzeri olarak görmesi onu tarihsel dünyada hiçbir anlamı olmayan totolojilere indirgemek demektir ve böylece pozitivizm kavramların yerine formülleri geçiren matematiksel kavramsallaştırma ile metafiziğe teslim olur.⁵³

Frankfurt Okulu açısından, yansıma teorisini benimseyen pozitivizm, düşüncenin maddi gerçekliği öylece yansıtacağını ileri sürer. Bu anlayışa göre, düşüncenin yansıtılan maddî gerçeklik üzerinde hiçbir kurucu ve dönüştürücü etkisi yoktur. Düşünce ile madde arasında bir

⁵¹ Horkheimer, Akıl Tutulması, 2005, s. 67

⁵² Adorno&Horkheimer, a.g.e. , s. 47-48

⁵³ Jay, a.g.e. , s.62

dolayım da yoktur. Böyle bir teori, maddi gerçekliğin düşünceyle madde ile insan ve doğa arasındaki etkileşimle belirlendiğini kabul etmez. Dolayısıyla, insan algıları üzerinde ideoloji, yanlış bilinç veya yabancılaşma gibi toplumsal belirlenimlerin etkisini hesaba katmaz.

Pozitivizmin benimsediği yansıma teorisinin tek dayanağı insan duyularıdır. Horkheimer, pozitivizm ile maddecilik arasındaki ortak yanın ikisinin de duysal olarak verileni gerçek olarak kabul etmesi olduğunu söyler. Fakat, maddeciliğin duyuları mutlaklaştırmadığını belirtir. Bunun temelinde, varolan her şeyin kendini duyular aracılığı ile ortaya koymasının zorunluluğunun, bu duyuların tarihsel süreç içinde değişmediği veya dünyanın sabit yapıtaşları oldukları anlamına gelmediği inancı yatar. Horkheimer açısından teori hiçbir zaman duyulara indirgenemez. Çünkü, algılamalar da karmaşık bir soyutlama sürecinin sonunda ortaya çıkan türevlerdir. Dolayısıyla, düşünce ile madde arasında doğrudan ve mutlak bir ilişki yoktur.⁵⁴

Eleştirel Teori, pozitivizmin dünyaya bir olgular ve şeyler dünyası olarak bakarken dünyanın olgulara ve şeylere dönüşmesinin toplumsal süreçlerle olan ilişkisini göremediğini ileri sürer. Nesnenin ya da olgunun kökeniyle ve tarihsel bağlamıyla arasındaki bu kopukluk bilimsel düşünceyi dogmatizme vardırır. Pozitivist yöntem, sadece, olguları betimleme sınıflandırma ve açıklama ile yetinir. Fakat, onların tarihsel süreç içerisindeki gelişimleri ile ilgilenmez.

Adorno olgu kavramının da bir ürün olduğunu ifade eder. Olgu kavramı, toplumsal yabancılaşmanın bir ürünüdür. Eleştirel düşünce, olguları sadece tarihsel gelişmeleri içinde anlamak değil, olgu kavramının ötesini görerek, olgunun ortaya çıkışını ve göreliliğini anlama çabasıdır. Çünkü, her ‘olgu’ belli bir tarihselliği taşır. Zorunluluk ve doğallık ilkeleri ile

⁵⁴ Horkheimer, Critical Theory, 1999, s. 40

olgulara yaklaşmak tarihsel süreçlerin toplumsal pratikler ve olgular üzerindeki etkisini yadsımak anlamında gelir.

Eleştirel teori, her toplumsal pratiğin ve kurumun toplumların tarihindeki süreçlerde ortaya çıkan bir takım ekonomik, kültürel ve siyasi ilişkilerin sonucu olduğunu kabul eder ve ve her zaman bir toplumsal pratiğin gerçekleşmiş hâli içinde tarihsel süreç içerisinde yadsınmış ve henüz gerçekleşmemiş bir imkan olduğunu kabul eder. Dolayısıyla, toplumsal pratikler zorunlu ve doğal değildir. İnsanlar ve toplumlar, kendi koşulları, inanç sistemleri, üretim ilişkileri ve bilinç formlarıyla bazı kurumları ve pratikleri oluşturur ve yaşatır. Bu yüzden, başka toplumsal ilişkilerin gelişmiş olması sonucu, başka toplumsal kurumların oluşmuş olabileceği savı eleştirel teori tarafından içkin yöntemin ve eleştirel kuramın en temel dayanak noktasını oluşturur.

Pozitivizmin ise her şeyi bir araca indirgemekle sınırlanan araçsal aklın tek işlevi olan düzenleyici ilkeye göre düşünür. Aklın araçsallaşması, düşünmenin ve algılamanın tarihselliğini ihmal eder. Buna karşın, Frankfurt Okulu, nesneyi tanımlama çabasının her aşamasında bu kavramların öznel kökenlerini akılda tutarak onları bu kökenlere götürmek gerekliliğini vurgular. Olgı, şey, nesne ve doğa gibi temel düşünceler için de bu geçerlidir.⁵⁵

Pozitivizmin araçsal akli ve biçimsel mantığı, olgu olarak kabul ettikleri süreçlerin ve tanımladıkları kavramların gerçekliği doğrudan yansıttığını kabul eder ve yüzeydeki görünüşlerin altında başka bir gerçeklik olabileceğini reddeder. Bu anlayışın temelinde pozitivizmin kavram ile varlığın ve nesnel gerçeklikle insan düşüncesinin özdeş olduğu kabulü vardır.

Eleştirel Teori ise, düşünceyle varlık arasında birini diğerine indirgeyebileceğimiz ya da büsbütün birbirinden koparabileceğimiz bir ilişkiyi reddeder ve nesnel gerçekliğin insan

⁵⁵ Horkheimer, Akıl Tutulması, 2005, s.119

düşüncesiyle özdeş olmadığını ve hiçbir zaman da onun içinde eritemeyeceğini savunur. Düşünce, nesnenin hayatını kopya etmeye ve kendini ona uyarlamaya çalışsa da hiçbir zaman düşünce, nesneyle aynı şey değildir. Dolayısıyla, eleştirel teori hiçbir kavramın ve teorinin mutlaklık iddiasında bulunamayacağını savunur. Teoriler, sadece, bu aradaki gerilimi açımlamak için yardımcı birer araçtır.⁵⁶

Pozitivizmin, matematiği model alan yöntemi bütün tikel nesneleri genel kavramların veya bütünsel bir kavramlar sisteminin içine sokma işlemidir. Adorno, bu çabayı, özdeşlik düşüncesi (*identity thinking*) olarak tanımlar ve bunun kökeninde insanın doğayı denetim alma ve bilinmeyi bilini yapma ihtiyacının yattığını söyler. Kavramlar, bu yöntemle birkaç örnekte birden bulunan ortak özelliklerin özeti olarak işlev görür. Bu düşünme biçimi ve yöntem, Frankfurt Okulu tarafından, kapitalizmle birlikte bütün faaliyet biçimlerinin genel bir eşdeğere (*bir malın üretimi için gerekli olan emek süresi*) indirgenmesinin sonucu ve çağdaş toplumsal örgütlenme ile yakından ilişkili olarak kabul edilir.

Eleştirel teoriye göre, pozitivist anlamda toplumsal teorinin dayanağını oluşturan toplumsal “olgular” yoktur. Toplumsal gerçekliğin her yönü ve her görünüşü sadece bir “moment” ile bütünlük arasındaki etkileşimin bir sonucu olarak anlaşılmaktadır.⁵⁷

Frankfurt Okulu düşünürleri, olgu kavramını mübadelenin soyut nesnesinin verili kategori içindeki bütün yaşantı nesneleri için bir model olarak düşünülmesinin yansıması olarak görür. Değişim ilkesi üzerine temellenen kapitalizm mantığı, her nesneyi mübadele edilebilir bir meta hâline getirerek, ona soyut bir değer verir. Bu değişim ilkesi, hem modern insanın hem doğanın geri ödenebilir atomlar olarak (*fungible atoms*) görülmesinin altında yatan şeydir

⁵⁶ Arato&Gebhart, The Essential Frankfurt School Reader, The Problem of Truth, 1998, s.419

⁵⁷ Held, a.g.e. , 1980, s.164

Eşdeğer olanların değişimi (*exchange of equivalents*) somut özelliklerden soyutlanmayı ve değer in soyut açıdan düşünülmesini, örneğin para gibi, değiş-tokuş edilebilir nicelikler olarak düşünülmesini gerektirir. Frankfurt Okulu, bu değişim ilkesini kapitalist piyasa ekonomisinin merkezî bir özelliği olarak görür ve bu ilkenin bilim, politika, hukuk kültür ve gündelik hayatın alanına yayıldığını ifade eder. Eleştirel Teori, bu bağlamda eşdeğerlilik şeklinde düşünmenin hem düşünce biçiminde hem de toplumsal süreçlerde bireyselliğin ve tikeliliğin kurban edilmesine yol açtığını ifade eder.

Burjuva toplumu, eşdeğerliliğin egemenliği altındadır. Eşdeğerlilik, birbirinden farklı şeyleri soyut niceliklere indirgeyerek kıyaslanabilir hâle getirir. Aydınlanma açısından, sayılara bağlanamayan her şey yanılısamadır. Horkheimer, mübadele ilkesinin insan emeğinin ortalama çalışma süresi gibi soyut bir tümel kavrama indirgenmesinin temelde özdeşleşme ilkesine bağlı olduğunu ifade eder. Mübadele, bu ilkenin toplumsal modelidir ve bu ilke olmadan da mübadele olamaz: özdeş olmayan bireyler ve faaliyetler ancak mübadele yoluyla birbirleriyle kıyaslanabilir ve özdeş duruma gelir. İlkenin yayılması, bütün dünyayı özdeş olmaya zorlar. Frankfurt Okulu düşünürleri açısından, eskiden beri eşdeğerlerin mübadelesinin başlıca özelliği emeğin artık değer in el konulmasına zemin hazırlamak olmuştur. Eşdeğerlerin mübadelesi ilkesi bir ideolojidir: eşitsizliği gizlemektedir. Toplumsal olarak zorunlu bir yanılısamadır: topluma dıştan zorlanmamış, ekonomik süreçler içinde, bu süreçleri kolaylaştırmak üzere, kendiliğinden doğmuş ve zihinlerde yer etmiştir. Adorno'ya göre bu gerçeklik kendi özdeşlik ilkesi adına suçlanmalıdır.⁵⁸

Pozitivizm, bu kurala uymayan her şeyi edebiyat diye nitelendirerek bir kenara iter. Frankfurt Okulu bu bağlamda, pozitivizmde öne çıkan soyut ve niceliksel düşünme

⁵⁸ Horkheimer, Akıl Tutulması, 2005, s. 146-147

biçimlerinin toplumsal süreçlerin kompleksliğini kavramaya ve toplumsal gelişimde eleştirel perspektifler önermeye yeterli olmadığını düşünür.⁵⁹

Frankfurt Okulu düşünürleri tarafından eleştirilen rasyonalite sanayi ve teknolojinin arkasındaki sermaye tekellerinin rasyonalitesidir. Bilimsel akıl ve teknoloji ise var olan üretim süreçlerinin ve toplumsal egemenliğin bir parçasıdır.⁶⁰

Aydınlanma ile birlikte yükselen doğanın endüstriyel manipülasyonu, kapitalist ekonomi mantığı ile birlikte kaçınılmaz olarak insanlar arasında da manipülasyonu getirir ve kapitalist mantığı toplumun ve gündelik yaşamın bütün alanına bulaştırır. Bu yüzden, araçsal rasyonalite ile toplumsal tahakküm arasında doğrudan bir ilişki görülür. Araçsal akıl aklın kendisini ideolojik manipülasyona hazır duruma getirir.

Araçsal akıl, toplumsal gerçekliği tarihsel süreç içerisinde kökenlere inerek bütünsel bir şekilde anlamayı engeller ve var olanın sınıflandırılması ve açıklanması ile yetinerek mevcut olanın yinelenmesine aracılık eder. Marcuse, pozitivist felsefenin var olan düzenin meşrulaştırılmasını garanti eden prensiplerinin aklın alternatif formları ve imgelemine karşı olarak “gözlemin” otoritesini doğrulayan prensipler olduğunu ifade eder. Pozitivist bilinç insan etkinliğini nesnel zorunluluk (*objective necessity*) altında sınıflandırarak toplumsal gerçekliğin dönüşüm potansiyelini de ihmal eder. Böylece, totaliterleşmenin ve tahakkümün kaynağı haline gelir.⁶¹

Eleştirel teori, pozitivismde temel prensip olarak kabul edilen değer-olgu ayrımı ilkesini bu anlayışın uzantısı olarak görür. Değer-olgu ayrımı ilkesi, sosyal teoriyi olmaktan ve toplumsal düzenin daha iyi bir biçimini arama yönünde eleştirel olmaktan alıkoyar ve var olan toplumsal düzenin, inançların, değerlerin tekrarlanmasında yardımcı bir unsura dönüştürür.

⁵⁹ Kellner, Critical Theory, Marxism and Modernity, 1989, s. 95-96

⁶⁰ Kellner, a.g.e. , 1989, s.86

⁶¹ Held, a.g.e. , s. 162-167

Eleştirel teori, insanların özerk olmadığı bir toplumda objektif bir bilimsel çalışmanın imkansız olduğunu savunur. Gözlemci, bir çalışmaya başlarken, her zaman toplumsal bir bütünün parçasıdır ve araştırılan toplum özgür ve rasyonel bir insan seçimi değilse, onun algısı kendisinden kaynaklanmayan sosyal kategoriler tarafından dolayımlanır.

Pozitivistler, Frankfurt Okulu düşünürlerine göre, bilme sürecinin insanlar ve dünya arasındaki tarihsel mücadeleden ayrılmaz olduğunu kavramakta başarısızdır. Bilinç aracılığı ile bize verilen dünyanın yapısı, bütün bir toplumsal deneyimin ürünü ve sonucu olan bilincin kendi içsel tarihselliği üzerine temellenmektedir. Dolayısıyla, nesnelerin dünyası daima “bizim nesnelerimizin” ve yorumlamalarımızın dünyasıdır. Toplumsal sürecin yapısı hem mekânı ve her tekil şeyi hem de deneyim nesnesi olarak görünürdeki formu koşullamaktadır. Bu yüzden, Frankfurt Okulu düşünürleri, herhangi bir verili nesnenin sadece kendi koşullarının, ilişkilerinin ve bağlamının ışığında anlaşılabilirliğini savunur. Bu yüzden diyalektik yöntemi kullanır ve toplumsal gerçekliği eleştirme ve daha iyi bir alternatifini önerme görevini bilimsel teorinin dışında tutmaz.⁶²

Eleştirel teori, pozitivizm tarafından savunulan değer-olgu ayrımını bir yabancılaşma olarak yorumlayarak, bu ilkenin bilimsel etkinliği sözde objektif olma adına ideolojik bir kategori olmaya ittiğini ve bu sayede statükonun hizmetine girmesini kolaylaştırdığını savunur. Çünkü, araçsal aklın ve değer-olgu ayrımı prensibinin egemen olduğu bilimsel yargı daima var olanın betimlenmesi ve sınıflandırılması üzerinden işler. Dolayısıyla, mevcut olanı yeniden üretmiş olur. Pozitivist yöntem, toplumsal gerçekliğin daha adil, rasyonel ve özgür bir alternatifini arama kaygısıyla eleştirel bir bakış ve toplumsal gerçekliğe karşı daha iyi bir toplumsal düzene geçme amacı ortaya koyamaz. Mevcut düzenin istikrarlı bir şekilde

⁶² Jay, a.g.e. , 1996, s.82

işleyebilmesi için araçlar hakkında yargılar belirterek toplumu statükonun hizmetinde manipüle etme işlevi görür. Bu anlamda konformist düşünceye ve ideolojiye dönüşür.

Frankfurt Okulu ise, kuram ve kuramsal çabanın kaçınılmaz şekilde toplumsal yaşam süreçleriyle birbirine geçtiğine inanır ve teorisyenin doğayı ya da toplumu tarafsız, bağımsız ve pasifçe seyreden, yansıtan ve betimleyen olmayı kalmayı sürdüremeyeceğini ifade eder. Bu bağlamda, değer-olgu ayrımı ilkesi, Frankfurt Okulu düşünürleri açısından, teorinin eleştirel yaklaşımı ve toplumsal süreç üzerinde belirleyici olma gücünü bilimsel etkinlikten tasfiye edilmesinin bir aracıdır. Bu ilke, sözde tarafsız bilim etkinliği adına mevcut kapitalist ilişkilerin ve çıkarların hizmetine girerek toplumsal tahakkümün ve mevcut üretim süreçlerinin tarafı olur.

BEŞİNCİ BÖLÜM

ELEŞTİREL TEORİ VE İÇKİN ELEŞTİRİ YÖNTEMİ

Eleştirel Teori ve Diyalektik Yöntem

Frankfurt Okulu, pozitivistimin araçsal rasyonalitesine karşılık “*Vernunft*” olarak niteledikleri akıl kavramını önerir. Bu akıl kavramı diyalektiğin uzantısı olarak kabul edilir. Eleştirel teori, diyalektiğe vurgu yaparken, analitik mantığın ilkelerinin yanlış olduğunu ileri sürmez fakat yetersiz bulur ve öznel aklın tek egemen rasyonalite olarak kabul edilmesinin önceki bölümlerde belirttiğimiz gibi olumsuz teorik ve pratik sonuçlarına işaret eder.

Diyalektik, pozitivist düşüncenin aksine, kavramsal olanla kavramsal olmayanı birbirine eşit kılmaksızın kavramların kilidini açmayı mümkün kılar ve kavramsal olmayanın anlaşılmasında daha derinlikli bir yöntem sağlar. Eleştirel teorinin diyalektik yöntemi, sadece bireylerin öznelliği tarafından tesis edilmeyen nesnel bir akıl kavramına işaret eder. Dolayısıyla, bu akıl kavramı pozitivistimin kullandığı öznel akıldan (*understanding*) ibaret bir şey değildir.

Öznel akıl, görünüşlerin ötesindeki daha derin bir gerçekliğe nüfuz etmede yetersizdir. Fakat, Eleştirel teorinin nesnel akıl kavramı pozitivistimin dayandığı olgular yerine, tekil ve evrensel, parça ve bütünlük, öz ve görünüş, özne ve nesne, bilinç ve varlık arasında sürekli bir etkileşimin olduğu savına dayanır.

Frankfurt Okulu düşünürleri açısından, gerçek, toplumun dışında duran durağan ve mutlak bir şey değildir. Bu anlayış, gerçeğin tarihsel süreçle olan ilişkisini vurgular. Dolayısıyla, Eleştirel teori, soyut bir öznelliği bilginin objektif temeli olarak sunan pozitivistime karşılık, öznelliğin ve bilme sürecinin toplumsal süreçler tarafından dolaymlanan (*mediated*) bir şey olduğunu ileri sürer. Bu yüzden, Frankfurt Okulu düşünürleri, toplumsal

teorinin kendi yöntemini kavramla varlık arasındaki gerilimi yadsıyan öznel aklın egemenliğinde değil, diyalektik düşüncenin rehberliğinde oluşturması gerektiğini savunur.⁶³

Frankfurt Okulu, kavramların ve düşünce sistemlerinin tarihin içinde olduğunu savunur. Dolayısıyla, teorilerin eleştirdikleri ya da akladıkları gerçekler kadar eksik olduklarını ifade eder. Marcuse, her olgunun, saf bir olgudan daha fazla bir şey olduğunu gerçek olasılıkların olumsuzlanması ve kısıtlanması olduğunu ifade eder. Diyalektiğin temel prensibi olan olumsuzlama (*negation*) kategorisi olgusalılığı aşarak, ampirik bilimlerin donmuş olgularını çözüp, onlara akışkanlık ve tarihsellik kazandırırken kilitlenmiş imkanlarının da görülmesini sağlar.⁶⁴

Diyalektik yöntem, pozitivist tarihsel süreçten soyutlayarak şeyleştirdiği toplumsal gerçekliğin ve olguların tarihselliğini ve toplumsal süreçlerle olan ilişkisini bütünlük içinde görmeyi mümkün kılar. Horkheimer, diyalektiğin özne ile nesne arasında bitmeyen bir süreç olduğunu ve diyalektik düşüncede somut içeriklerin koşullu ve bağımlı olduğunun kabul edildiğini ve her nihai doğrunun kesin olarak olumsuzlandığını ifade eder. Fakat, bu süreç kısmî ve koşullu doğruların tamamen terkedilmesi ve saf bilgiye varılması anlamına gelmez. Olumsuzlanmış her görüş, bilginin ilerleme sürecinde bir doğruluk anı olarak korunur. Dolayısıyla, bilginin koşullara bağlılığının kabulü skeptisizme veya rölativizme yol açmaz. Aksine, her eğilimin ya da perspektifin doğrunun bir unsuru olarak muhafaza edilmesine imkan verir. Hegel'in izinden giden Frankfurt Okulu düşünürleri, her bakış açısının, gerçeğin ortaya çıkışında bir konuma sahip olduğunu vurgular.⁶⁵

Horkheimer, "tamamlanmış diyalektik" yerine, *açık uçlu bir diyalektiği* önerir ve bir eksiklik ya da çarpıklığı kavramlaştırmanın onu aşmak olmadığını ifade eder. Diyalektik

⁶³ Jay, *The Dialectical Imagination*, 1996, s.63-65

⁶⁴ Marcuse, *Reason and Revolution*, 1999, s. 282

⁶⁵ Horkheimer, "On The Problem of Truth", s.413-414

kendi kendini belirleyen ve kendi başına bir bütün oluşturan bir bağımsız düşünce kavramıyla olan bağlarını kopartabilirse, diyalektiğin belirlediği teori de vahiy kesinliğini ve nihai geçerlilik gibi metafizik bir niteliği de arkada bırakır ve insanların hayatı içinde kendisi de geçici olan bir öge haline gelir. Açık uçlu maddeci diyalektik, akla uygun olanın tarihin herhangi bir noktasında tamamlanmış olduğunu kabul etmez, sadece düşünceleri sonuna kadar geliştirmek ve nihai sonuçlarına ulaştırmakla çelişkileri ve gerilimleri giderebileceğini tarihsel dinamiği sonuca ulaştırabileceğini düşünmez. Bunun için, bilinçli insanların tarihsel mücadelesi gerekir.⁶⁶

Olgu ile kavram arasındaki ‘‘indirgenemez gerilim’’in varlığı, Eleştirel Teorinin yöntemini belirlemesinde en temel belirleyicidir. Frankfurt Okulu düşünürleri, sosyal bilimlere en büyük katkıyı içkin eleştiri (*immanent critique*) yöntemiyle yapar. Frankfurt Okulu’nun içkin eleştiri yöntemi, aynı zamanda bir ideoloji eleştirisidir.

İçkin Eleştiri Yönteminin Hegel ve Marks’taki Kökenleri

İçkin eleştiri yöntemi, Akıl Tutulması’nda ifade edildiği gibi, ‘*‘tarihsel bağlamı içinde varolanın karşısına kendi kavramsal ilkelerinin iddialarıyla çıkmak, böylece ikisi arasındaki ilişkiyi eleştirmek ve onları aşmak ‘‘* demektir. Bu yöntemde, bir olgu kendi ilkesi ile eleştirilir. Marks’ın ekonomi politik eleştirisi, içkin eleştiri yönteminin örneğidir. İçkin eleştiri yönteminin Hegel ve Marks’taki kökenlerine sırasıyla değinilerek içkin eleştiri yönteminin Eleştirel Teori tarafından nasıl bir işlevi olduğu belirtilecektir.

Hegel ve İçkin Eleştiri

İçkin eleştiri yönteminin kökenlerini, Hegel’in özellikle modern dönemin doğal hak teorileri eleştirisinde ve Marks’ın ekonomi politik eleştirisinde bulabiliriz. Hegel burjuva sivil

⁶⁶ Horkheimer, Critical Theory, 1999, s. 27

toplumuna içkin eleştiri yöntemini uygularken Marks da, materyalist bakış açısıyla maddi temele bu yöntemi taşıyarak, klasik ekonomiye içkin eleştiri yöntemini uygular. Bu bağlamda Hegel ve Marks geliştirdikleri yöntem açısından Frankfurt Okulu'nun içkin eleştiri yönteminde belirleyici iki unsur olmuştur. Öncelikle, Hegel'in '*Doğal Hukuk*' makalesinde ele aldığı doğal hak teorilerini metodolojik eleştirisi üzerinde durmak gerekir.

Hegel'in içkin eleştiri yönteminin temelinde, "verili" görünenin aslında doğal bir olgu değil tarihsel ve toplumsal olarak biçimlenmiş bir gerçeklik olduğunu gösteren metodu sergileme çabası yatar. Daha önce de belirttiğimiz gibi, her olgu tarihsel süreçler tarafından dolayımlanmış ve belli toplumsal ve ekonomik ilişkilerin kendine özgü yapıları tarafından koşullanmıştır. Dolayısıyla, toplumsal pratikler ve kurumlar zorunlu ve doğal unsurlar değildir. Tarihsel süreç içerisinde birtakım koşulların sonucunda insanların geliştirdiği ve sahip olduğu inanç sistemleri, bilinç formları ve üretim ilişkileri tarafından oluşturulmuştur ve bir toplumsal pratik ya da kurum bu ilişkilerin sonucunda ortaya çıkar. Fakat, her zaman mevcut durumu içerisinde 'henüz gerçekleşmemiş' olan imkanları da taşır. Başka bir deyişle toplumsal pratikler başka tarihsel süreçler ve ilişkiler gerçekleşmiş olsaydı, mevcut durumundan başka bir yapıda olabilirdi.

Hegel, doğal hak teorileri eleştirisinde toplumsal pratiklerin bu yönünü vurgulamak ister. Her toplumsal pratiğin ya da kurumun işlevi ya da tanımı bir teori tarafından temellendirilir. İçkin eleştiri yöntemi, bu teorinin içerdiği doğruları ve toplumda tarafından meşru kabul edilmesini sağlayan ve taşıdığı düşünülen ideal normun ya da işlevin gerçeklikte nasıl bir formda olduğunu ve hangi değerler üzerinden işlediğini ortaya çıkartarak hem teori hem de toplumsal kurumların meşruiyetini sağlayan inanç sistemleri ve normlar arasındaki gerilimi göstererek bu inanç ve bilinç formlarına sahip bireylerin yaşam biçimlerinin bir kendi kendine zorlama ve yanılgı üzerine kurulduğunu göstermeyi amaçlar.

Marx da bu metodu materyalist bir anlayışla sürdürür. Hegel'in doğal hak teorilerini çözümlemesi eleştirel toplum teorisi üzerinde oldukça etkili olmuştur.⁶⁷

Hegel, *Doğal Hukuk* makalesinde, normatif kanıtlama prosedürlerine karşı metodolojik bir eleştiri geliştirir. ‘*Doğa durumu*’ gibi olgu karşıtı düşünce deneylerinin kullanımına karşıdır. Hegel, bu tür kanıtlamaların kanıtlamaya çalıştıkları şeyi önvarsaydıklarını ya da kesinlikle doğru olarak nitelendirdiklerini (*petitio principii*) ifade eder.

Onaltıncı yüzyıldan itibaren, birey, toplum ve devlet hakkında geliştirilen fikirler ‘‘modern siyaset teorisi’’ olarak tanımlanır. *Niccolo Machiavelli* (1469-1527), *Thomas Hobbes* (1588-1679) ve *John Locke* (1632-1704) bu siyaset teorisini en tartışmalı ve en öne çıkan isimleridir.

Hegel'in makalesinde belirttiği gibi, özellikle Hobbes ve Locke'un öne çıktığı modern ampirist doğal hak teorisyenleri ‘‘doğa durumu’’ denilen bir soyutlama ile işe başlar. Bu soyutlamaya bir düşünce deneyiyle varılır. Doğal hak teorisyenlerinin çoğu doğa durumunun zihinsel bir kurgudan daha fazla bir şey olduğunu kabul eder ve onu insan doğasına karşılık gelen bir gerçeklik olarak değerlendirir. Doğa durumu, özetle insan yaşamının yasallığa bağlı bir otorite tarafından belirlenmediği ve devlet kurumu altında örgütlenmediği bir yaşamı işaret eder. Düşünürlerin teorilerinde baza farklılıklar olmasına karşılık hepsinin paylaştığı varsayım doğa durumundan çıkış insanların doğadan kaynaklı olan bencillik ve tutkularının ve çıkarlarının peşinden gitme eğiliminin güvenlik ihtiyacını doğurması ve bunun üzerine doğal haklarından vazgeçip bu haklarını egemen bir kuruma devretmeleri sonucudur. Dolayısıyla, bu düşünürler modern toplumun dayanaklarını ve doğuşunu insan doğası tanımından ve doğa durumu kavramından yola çıkarak temellendirirler.

⁶⁷ Benhabib, Eleştiri, Norm, Ütopya, 2005, s. 42

Hegel, bu düşünürlerin felsefi bir ilkeyle değil bunun yerine insan doğasına ait olanı ve ait olmayanı ayırt etmeye çalışan önyargılarıyla düşünme eğilimi içinde olduklarını ileri sürer ve bütünüyle geçerli kabul ettikleri bir takım verili olanlardan yola çıktıklarını ifade eder.

Olgu karşıtı teoriler, Hegel açısından varsaymaya çalıştıkları normatif insanlık görüşünü önvarsayım olarak kabul ederek varsayma yanlışı yapar. Bu açıdan, Hegel kendilerinden hareket ettiği verili olanları açıkça izah edilmeyen bir ölçüte uygun olarak vazetmesiyle bu teorilerin dogmatizme dönüştüğünü ileri sürer. Bir teori, olgu karşıtı soyutlamaya başvurarak başlıyorsa teorisyen başlangıç soyutlamasına insanlık durumunun bazı yönlerini ihmal eden, diğerlerini içeren ölçütlere sahip olmalıdır. Bu ölçütler ne olursa olsun normatiftir ve teorisyenin insan doğasının özsel ya da özsel olmayan yönlerine dair yaptığı ayrıma bağlı olacaktır. Bu ayrım, teorisyenin şimdiki somut duruma bağlı olarak bir değerlendirme yapması sonucu tarihsellik açısından bütün bir resmi içermeyen ve tarihsel süreçle ilişkiyi yadsıyan ve sorgulamayan olumsal bir tanıma ulaştıracaktır. Dolayısıyla insanların doğa durumunda ne olmuş olabileceği ya da ne olması gerektiği belirlenirken yol gösterici ölçüt insanların modern burjuva toplumundaki durumudur.⁶⁸

Hegel, empirist doğal hak teorilerinde, ‘*a priori için yol gösteren ile a posteriori’dir*’ derken, doğa durumunu gösteren resmin, çağdaş toplumdaki bireylerin durumundan soyutlanmış bir imge olduğunu ifade etmek ister. Bu teoriler, toplumun şimdiki halini ebedileştirip bunun insanlık durumunu sergilediğini düşünür.

Hegel, bu teorilerin araştırılan nesnenin bütün imkan ve potansiyellerini ortaya koyabilecek bir bakış açısından ve yöntemden yoksun olduklarını vurgulayarak insan ve toplum konusunda insanlığın geçirmiş olduğu evreleri, insan ve toplum arasındaki ilişkileri dolayısıyla ekonomik, toplumsal ve tarihsel süreçlerle olan bağıntısının yadsındığını ve kendi

⁶⁸ Benhabib, a.g.e. ,s.44-46

önyargıları ve güncel toplum durumunun etkisinde belirli özellikleri öne çıkarırken diğerlerini yok saymanın dogmatizme dönüştüğünü ileri sürer. Bu teorileri, burjuva sivil toplumunun haklılaştırılması ve meşrulaştırılması çabası olarak görür. Kendi temellendirmeye çalıştıkları şeyi tarihsel dolayımı yadsıyarak önkabullerle baştan varsaydıkları ve mevcut düzenden yola çıkarak kavramları anlamlandırarak onları mutlaklaştırdıkları için metodolojik olarak da yanlış ve temelsiz bulur.

Sorgulanmamış verili olanları düşünme tarzlarındaki şimdi'yi açığa vuran içkin eleştiri metodu, aynı zamanda bilgi dogmatizminin bir yaşam tarzının dogmatizmi olduğunu gösterir. Bu dogmatizm üzerine düşünmek, bu yaşam tarzının bu yaşam tarzındaki uzlaşmaz karşıtların varlığınca yaratılan yabancılaşmanın da eleştirisini gerektirir. Dolayısıyla, etik bütünlüğün yok oluşu kaygısıyla modern doğal hak teorilerinin eleştirisini yapan Hegel, teorilerin toplumsal kurumlar ve pratiklerle ilgili önkabullerinin, tarihsel süreç içerisinde eleştirel bir bakış açısıyla sorgulanarak değil, bu pratiklerin tarihsel süreç içerisinde gerçekleşmiş ve gerçekleşmemiş imkanların bir toplamı olduğunu kavrayabilen bir yöntemle değil şimdi'den yola çıkarak mevcut düzenin koşulları ve bu mevcut düzen içerisinde yaşayan kişinin önyargıları tarafından belirlendiği halde doğal, mutlak ve değiştirilemez olarak kabul edilerek gerçekleşmiş olan dışında bütün imkanları yadsıyan bir yöntemle tarihsel dolayımı göz ardı eden ve kendi kavramsallaştırmalarının ve teorinin dayanak noktası kabul ettiği temel varsayımların hesabını veremediğini vurgulamak ister.⁶⁹

Teori ve teoriyi geliştiren kişi kendi önkabullerinin temellendirmesini yapmalı ve temel dayanak noktası kabul ettiği insan doğası, doğa durumu gibi kavramların tarihsel ve toplumsal süreçlerle ilişkisi içerisinde kökenlerine inerek bütün imkanlar çerçevesinde ortaya koymalıdır. Düşüncede dogmatizm, yaşam tarzında ve toplum yapısında da dogmatizmi

⁶⁹ Benhabib, a.g.e. , s.53

getirir ve toplumsal ilişkileri şekleştirebilir ve bu da bu da mevcut düzenin mutlak ve zorunlu ve doğal bir yapı olduğunun kabul edilmesi sonucu tahakkümün içselleştirilmesini getirir.

Hegel, içkin eleştiri yöntemiyle toplumsal teorilerin varsaydıkları tanımlar ve pratiklerin doğal, zaman ve mekandan bağımsız mutlak şeyler olmadığını ve tarihsel süreç içerisinde insanlığın girdiği toplumsal ve ekonomik süreçlerle ilişkili olduğunu ve her zaman kendi karşıtı olan imkanları içinde barındırdığını vurgulamak ister. Hegel, bu yönüyle eleştirel teori üzerinde büyük ölçüde etkili olmuştur.

Marks ve İçkin Eleştiri

Eleştiricilik, ise baştan bir dayanak noktası kabul ederek (*insan doğası gibi*) dogmatizme dönüşür. Kendi hareket noktasını açıklanmaz bırakır ya da eleştiriye başlamadan önce kendi hareket noktasının geçerliliğini kabul eder. Marksçı eleştiri, tersine, ölçütbilimsel bir sorgulama tarzı değildir. İçkin eleştiri, nesnenin dışında durmayı reddedip nesnenin içkin, normatif kendini-kavrayışını bu nesnenin maddi gerçekliği ile karşı karşıya getirir. Sorgulamasında önvarsaydığı ölçütler, nesnenin ya da fenomenin kendini yargılamak kullandığından farklı değildir, eleştirdiği şeyi kendi ilkesinden hareket ederek eleştirir ve ona dışardan bir ölçüt getirmez.⁷⁰

İçkin eleştiri yönteminde, varolanın karşısına ideal ve ebedî bir ölçüt getirilmez. Varolanın eleştirisi sayesinde “olması gerekeni” bir olabilirlik olarak içerdiği açığa çıkarılır. Böylelikle, içkin eleştiri olanı, dolaylımsız, salt bir olgu, bir verili olan gibi görmekten alıkoyar. İçkin eleştirinin görevi, verili olanın salt bir olgu olmadığını - verili olanın olması gerekeni içeren bir olabilirlik alanı olması anlamında- onun bir fiili gerçeklik olduğunu anlamak için şu anda olmayan ancak olabilir olanı gösterme yoluyla onu eleştirmektir. İçkin eleştiri, verili olanların yabancılaşmış bir yaşam tarzına gömülü bir bilinç formunun ürünleri

⁷⁰ Benhabib, a.g.e. , s.56

olduğunu göstermeyi hedefler. Dolayısıyla, bu eleştiri, teoriler tarafından ifade edilen bir yaşam tarzının da eleştirisidir.

İçkin eleştiri, bir nesnenin kendi kavramsal ilkeleri ve ölçüleriyle işe başlar ve bunların uzantılarını ve sonuçlarını geliştirir. Sonra nesneyi yeniden bu sonuçlar açısından kurcalara değerlendirir. Eleştiri, nesnenin dışındaki bir ölçüte dayanmaz, “içerden” hareket eder. Araştırmacının karşısındaki nesne, özdeşlik ve farklılığın birliğinden oluşmaktadır çelişkilidir. Nesnenin kendisi hakkındaki görüşü, nesnenin gerçekliği ile olumsuzlanır. Kendi ölçütleri açısından başarısız kaldığı gösterilir. Ama bu, söz konusu ölçütlerin kabullenilmesini de gerektirmez: bunların, çelişkili gerçeği gizlemekte oynadığı rol de pratik açıdan eleştirilir. Kavramla nesnenin karşılıklı eleştirisi yoluyla, nesnenin tarihi içinde gömülü kalmış boyutların, kullanılmamış seçeneklerin, girilmemiş yolların varlığı duyurulur.⁷¹

Marks’ın ekonomi politik eleştirisi, içkin eleştiri yönteminin somut bir göstergesidir. Marks, politik ekonominin edimlerini dışsal ölçütlerle değil bu bilimin kendi kategori ve varsayımlarının sonuçlarıyla karşılaştırarak analiz eder. Ekonomi politik eleştirisinden daha önceki bölümlerde bahsetmiştik. Bu noktada vurgulanması gereken unsur, Marks’ın ekonomi politik eleştirisinin eleştirel teoriye kazandırmış olduğu içkin eleştiri yönteminin kendisidir.

Marks’ın içkin eleştiri yöntemine dair bir örnek meta kavramıyla ilgilidir. Marks, içkin eleştiriye meta kavramıyla başlar. Bu, görünüşte bir özdeşliktir: metanın değeri, kendi içindeki birikmiş ortalama emek süresine eşittir. Ekonomi politik, bunun bir meta olarak emek gücü için de geçerli olduğunu söyler ki bu doğrudur. Fakat, Marks, ekonomik kategorileri sonuna kadar zorlayarak gizlenmiş eşitsizliği göstermiştir: emek gücünün değeri, kendi

⁷¹ Benhabib, a.g.e. , s.66-67

yeniden-üretim için gerekli olan emek süresine eşittir ama, kendi ürettiği değere eşit değildir daha azdır, dolayısıyla sömürü vardır. İşte bu eşitsizlik özdeş olmayandır.⁷²

İçkin eleştirinin karşıtı, aşkın (*transcendental*) eleştiridir: dışsal ölçütlerle, özellikle de var olan gerçekliğe dayanan eleştiridir. Dolayısıyla, eleştiri burada bu edimi gerçekleştirenin mevcut toplumsal ilişkiler tarafından belirlenmiş bilinç formlarının, değer yargılarının ışığında baştan kabul ettiği birtakım yargılara, kavramlara, tanımlara dayanır. Eleştirinin temeline, bu belirlenmişlik tarafından oluşturulan bir ‘ideal’ durum konumlandırılır ve eleştiri bu dışsal ölçütlerle kıyas içerisinde değerlendirilir. Bu dışsal ölçüt, verili olan durumdan bağımsız ve eleştirenin aklında idealize edilmiş bir duruma karşılık gelir. Bu noktada Adorno, pozitivist yöntemi eleştirirken, öznel aklın, yöntemi nesnenin dışardan getirme eğilimine karşı çıkar ve nesnenin yapısını izlemek ve onu kendi içinde hareket sahibi olan bir nesne olarak kavramsallaştırmak isteyen kişinin, nesneden bağımsız bir yöntemi olmadığını bilmesi gerektiğine işaret eder.

Dolayısıyla, içkin eleştiri yöntemi, teorinin baştan birtakım kabullerle işe başlayarak ideal bulduğu bir takım tasavvurlarla ve dışsal ölçütlerle işlemez. Aşkın eleştiride, aşkın bir ideal toplum modeline göre, yani bir normatif bir ideal düzene göre verili olan toplumsal yapı eleştirilir. Fakat, aşkın eleştiri var olan düzenin ideal olana dönüştürülmesi için gerekli olan şeyi sağlamaz. Çünkü, eleştirirken kullanılan ölçütler fiili durumun içinden değil dışından getirilir. Dolayısıyla, eleştirilen toplum yapısıyla bir süreklilik ve ilişki kuramaz ve bu yapının ‘şimdi’ varolan durumundan başka hangi gerçekleşmemiş imkanları barındırdığını kavramaya yeterli değildir.

Eleştiri, dışsal ölçütlere göre gerçekleşince varolan yapının neden tahayyül edilen düzenden daha kötü bir düzen olduğu açıklanamazken aynı zamanda daha iyi bir toplumsal

⁷² Horkheimer, Akıl Tutulması, 2005, s.42-43

yapıya geçmenin imkanlarını da verili olanın içinden çıkarmak mümkün olmaz. Çünkü, aşkın eleştiri dışsal ölçütlerle nesnesini eleştirir ve eleştirdiği düzenin çelişkilerini ve içerdiği potansiyelleri somut şekilde ortaya çıkaramaz. Dolayısıyla, varolan düzeni ancak kendi normlarından hareket ederek eleştirebiliriz ve onu dönüştürmenin yollarını ortaya koyabiliriz.

Marks, bu bağlamda içkin ütopya ve aşkın ütopya ayrımını yapar. İçkin eleştirinin bağlı olduğu içkin ütopya dışsal, kendi tahayyülümüzdeki ve mevcut toplumsal düzenle bir süreklilik ve bağı olmayan bir ütopya değil, eleştirilen toplumun tarihsel süreci içinde hala bir imkan olarak varolan, ona içkin bir ütopya olmalıdır.

Marks'ın, ekonomi politik eleştirisinde ortaya koyduğu yöntem budur. Öncelikle klasik iktisadın kapitalist ekonomiyi açıklamak için geliştirdiği 'bilimsel' kavramları ve tanımları toplumsal ve ekonomik üretim sürecindeki koşullarla karşılaştırır ve bu bilimin kendi kavramlarının mevcut ekonomik sistemin işleyişini açıklayamadığını ileri sürer. Bir sonraki aşamada, liberalizmin öne çıkardığı eşitlik, özgürlük normları ve mülkiyet hakkının somut toplumsal yapıya bakıldığında tam tersi bir biçime dönüştüğünü gösterir.

Marks, kapitalizmi ve burjuva toplumunu eleştirirken kafasında oluşturduğu soyut bir ideal toplum tipine kıyasla bunu gerçekleştirmez. Kapitalizmin, kendi içindeki çelişkileri ortaya koyarak bu düzenin eşitlik ve özgürlük idealinin tam tersine sömürü ve baskıya dayalı bir sistem olduğunu göstererek içkin eleştiri yönteminin ortaya çıkardığı çok yönlü etkenlerden, aynı zamanda mevcut düzenin, tarihsel bir süreklilik içerisinde kendi tarihsel serüveni içerisinde, daha adil ve daha özgür bir toplumun imkanlarını da bir olabilirlik olarak kendinde taşıdığını gösterir. Fiili durumun, salt bir olgudan ibaret olmaması bununla ilgili bir şeydir. Dolayısıyla, bugün varolan düzen tarihsel süreçler sonunda gerçekleşmiş olandır. Başka bir deyişle, olmuş olan, farklı tarihsel süreçlerden geçseydi başka bir biçimde de gerçekleşebilirdi. Varolan toplumsal yapı ve kurumlar zorunlu, doğal ve mutlak bir şey

değildir. Her zaman tarihsel süreçler tarafından belirlenirler. Bu yüzden, varolan durum her zaman kendi içinde başka imkanları, tarihsel süreç içerisinde yadsınmış olanı, henüz gerçekleşmemiş olanı da barındırır.

İçkin eleştiri yöntemi, olması gerekenin şu anda olana içkin bir şey olduğunu göstererek varolanın dönüştürülmesinin de imkanlarını verir. Mevcut toplum düzeninin neden adil ve özgürlükçü olmadığı düzenin taşıdığı çelişkilerin çözülmesi ile ortaya konulur. Dolayısıyla, içkin eleştiri keyfi olarak kurgulanmış ya da tahayyül edilmiş dışsal ölçütlerle değil eleştirdiği toplumun kendi norm sistemi ve somut süreçlerinin arasındaki çelişkiler üzerinden kendi ütopyasının imkanını gösterir. Marks'ın içkin ütopyası bu kavrayışa karşılık gelir ve Frankfurt Okulu da bu anlayışı benimsemiştir.

Bir İdeoloji Eleştirisi Olarak İçkin Eleştiri Yöntemi

Bilimsel teoriler ve eleştirel teoriler birbirlerinden hedefleri ve amaçları bakımından farklıdır. Bilimsel teoriler, dünyanın manipüle edilmesini amaçlayan 'araçsal' bir kullanıma dayanırken eleştirel teoriler bir topluma ait bireyleri aydınlatmayı ve özgürleştirmeyi hedefler. Bu anlamda, içkin eleştiri yöntemi aynı zamanda ideoloji eleştirisine imkan verirken toplumdaki bireylerin yanlış bilinç formlarının farkına varmasını ve doğru çıkarlarının nerede olduğunu bulmalarını sağlamayı amaç edinir.⁷³

Eleştirel bir teori, sadece toplumsal kurumlar ile pratikleri değil aynı zamanda bireylerin toplum hakkında sahip olduğu inançları da araştırır. Dolayısıyla, eleştirel bir sosyal teori sadece toplumsal gerçekliği değil aynı zamanda bu gerçekliğin bir parçası olan toplumda yaşayan bireylerin mevcut toplumsal düzen ve kurumlar hakkındaki inançları ve görüşlerini de sunmayı amaçlar.

⁷³ Geuss, Eleştirel Teori, 2002, s.84-85

Bir toplum, o toplumda yaşayan bireylerin taşıdığı inanç sistemi tarafından karakterize edilir. Bu inançlar, toplumun yapısı ve kurumlarıyla ilgili olan inançlardır. Bireylerin toplumun mevcut durumu ve kurumlarıyla ilgili meşru gördüğü birtakım yerleşik inançlar vardır. Dolayısıyla, eleştirel bir teori ideolojiyi açığa çıkarmak için toplumsal kurumlar ve pratiklerin yanında bireylerin sahip olduğu inançları da araştırmalıdır. Bu inançlar, eleştirel teoriye toplumsal kurumların sistem içerisinde hangi inançlar ve vaatler üzerinden meşruiyet kazandığı konusunda bir temel bilgi sağlar ve böylece bu kurum ve pratiklerin ‘ideal’ durumunda taşıdığı işlev ve yüklendiği misyon ortaya konulur ve toplumsal gerçeklik ile kıyaslanır. Dolayısıyla, aydınlatma ve özgürleştirme işlevinde eleştirel teori, eleştirdiği toplumun taşıdığı inançlar ve düşünce biçimlerine yönelmelidir. Çünkü, bu inanç ve düşünceler belli bir toplum yapısını ve kurumları meşru kabul etmenin temelidir.⁷⁴

Eleştirel teori, yanlış bilinç formları ile yanlış içinde olan bireylerin onlara nesnel gibi görünen dayatmanın kendi kendilerine uyguladıkları bir baskı olduğunu göstermeyi hedefler. İçkin eleştiri yönteminin temelinde, toplumsal düzenin ve kurumların meşru kabul edilmesinin temelinde yatan inançları ve düşünce biçimlerini saptayıp bu yapının ve kurumların insanlar açısından meşru olarak kabul edilmesinin temeli olan bu inançların başka bir deyişle, insanların bir kuruma yükledikleri değerleri ve misyonu toplumsal gerçeklikle kıyaslandığında gerçekten yerine getirip getirmediğine bakmaktır. Bu süreçte, insanların özgür olmayan bir yaşam biçimi içerisinde, yanlış inançlarla kendi kendine dayattığı zorlamaların kaynağının kendi dışındaki etkenler olduğunu göstermek ve bireye kendi çıkarlarının başka yerde olduğunu işaret etmektir.

İdeolojik bir bilinç biçimi, bir toplumsal pratik ya da kurumu meşrulaştıran bilinç biçimidir. Dolayısıyla, mevcut toplumsal yapıyı ve kurumları devam ettiren, onların meşru

⁷⁴ Geuss, a.g.e. , s.86-90

olduğuna inanan bireylerin bilinç formları ve inançlarıdır. Bu yüzden, içkin eleştiri öncelikle eleştirdiği toplumun kendi norm sistemini ve bireylerin inançlarını ele almalıdır. Böylece toplumsal kurumların ve pratiklerin doğal, nesnel ve zorunlu olmadığı ve bireylerin kendileri tarafından kabul edilen inançlar ve tarihsel süreçler sonucu o şekilde ortaya çıktığı ve yaşadığı gösterilir.

Her toplumsal pratik bir teori tarafından bilgilendirilir (*informed*) ve temellendirilir ve kendini üretmiş sözde-nesnellikler- *doğal haklar, doğal yasa, insanın doğası, insanın özü, meta biçimi* gibi şeylerdir, bunlar teorilerin toplumsal düzen hakkında nesnel olarak geçerli önermeler vermek iddiasında olduğu ‘şeylerdir’. Eğer onları betimleme iddiasında olan önermelerin ‘nesnel bilgi’ konumu taşımadığı gösterilirse, başka bir deyişle, mevcut düzenin inanç sistemleri, normları, düşünme biçimleri tarafından belirlendiği ve teorisyenin ve o toplumda yaşayan bireylerin yanlış bilinç formlarından kaynaklandığı gösterilirse ideolojik bilinç biçiminin içeriğinin bir parçası olan sözde-nesneler de ortadan kaldırılmış olur. Tüm bu nesnelliğin veya teorilerin tikel bir toplumsal sınıfın tercihlerinin ifadesinden ibaret olduğu anlaşılır.⁷⁵

İçkin eleştiri, topluma keyfi olarak dışsal bir ölçütle yaklaşarak bireyleri ikna etmeye uğraşmaz, mevcut düzenin kendi ilkelerinden yola çıkarak bu ilkelerin ne kadarının uygulanabildiğini ve somut gerçeklikle arasındaki gerilimi ortaya çıkararak bireylerin bilincindeki yanılđı göstermeyi amaç edinir.

Kendi kendisi üzerine düşünme, özneyi kendi ortaya çıkışı veya kökeninin farkına vardırır. Böylece bir eleştirel teori faillere bilinç biçimlerinin ideolojik olarak yanlış olduğunu onları bu bilinç biçiminin bazı bilinçdışı belirleyenlerinin farkına vardırarak gösterir.

⁷⁵ Geuss, a.g.e. , s.110-111

Eleştirel teori kendini ‘‘içsel eleştiri’’ ilkesine bağlamıştır. Eleştirel teori özgürleşme ve aydınlanma araçlarını bu faillerin deneyimi, bilinç biçimi ve inancında bulmalıdır. Faillerin tikel bir baskıcı toplumsal kurumu kabul etmelerinin tek nedeni bu kurumun kendi-dünya resimlerinde yer alan bir inanç kümesi tarafından meşrulaştırıldığını düşünmeleridir. Dolayısıyla, bir eleştirel teorinin insanları kendileri üzerine dönüşlü olarak düşünmeye sevk etmesi ve böylece aydınlanma ve özgürleşme getirmesi gerekir. Kendi üzerine dönüşlü olarak düşünme de: sözde-nesnellik ile ‘nesnel yanılsamayı’ yok eder; öznenin kendi kökeninin farkına varmasını sağlar; bilinç ve davranışın bilinçdışı belirleyicilerini farkına vardırır.

Her toplum teorisi, insanların kendi toplumları hakkında sahip oldukları inançlarla süreklilik gösterir. Her toplum teorisi, o topluma ait bireyin ya da o teoriyi öne süren toplum teorisyeninin toplum hakkında sahip olduğu bir inançlar kümesidir. Dolayısıyla, toplumun kendisi üzerine dönüşlü olarak düşünme yoludur. Fakat, eleştirel teorilerin tersine, bilimsel teoriler kendi kuramının ve toplumsal yapıya dair inançların temelini vermez ve toplum ve kendi teorisi üzerine dönüşlü olarak düşünmek yerine, kendisini bu hesaptan muaf tutarak varolanın tekrar edilmesine, yani toplumdaki genel inanç sisteminin ve meşruiyetin yeniden üretilmesine yarar.

Dönüşlü olarak işleyen eleştirel teoriler, toplumdaki bireylerin toplum hakkındaki inançları hakkında bir teoridir fakat kendisi de böyle bir inançtır. Dolayısıyla, bir toplum teorisi toplumdaki bireylerin taşıdıkları inançların tümünü açıklayacaksa kendisinin de böyle bir inanç olarak açıklamasını vermek zorundadır. Bu anlamda Eleştirel Teori dönüşlülük üzerine temellenen bir teoridir.

Bir toplum teorisinin, dönüşlü bir bilgisel yapı olması için, köken bağlamı ile uygulama bağlamını açıklaması gerekir. Örneğin, Marksizm hem toplumun ‘nesnel’ toplumsal ve ekonomik kurumlarının hem de toplumdaki bireylerin sahip olduğu inanç türlerinin bir

açıklamasını verme iddiasındadır. Marksizm, kendi doğuşu ve kökeninin bir açıklamasını içerir, ondokuzuncu yüzyıl Avrupa kapitalist toplumunun bilgisini vermeyi amaçlar. Marksizmin kendisinin, nasıl o zamanda ve o yerde ortaya çıktığını açıklayarak kendi kuramının temelini ve uygulanabilirliğini de göstermiş olur. Eleştirel Teori de, kendi teorisinin ve içkin eleştiri yönteminin ele aldığı toplumda uygulanabilme imkanının olduğunu göstermeyi hedefler. İçkin eleştiri yöntemi, araçsal aklın egemenliğinde olan kapitalist bir toplumda bilinç formları ile gerçeklik arasındaki çelişkinin varlığı, yani ideolojisinin eleştirisini mümkün kılan çelişki üzerinden uygulanabilir.

Eleştirel teoriler ile bilimsel teoriler ‘bilgisel’ yapıları bakımından farklıdırlar. Bilimsel teoriler nesneleştiricidir. Teorinin kendisi betimlediği nesne alanının bir parçası değildir. Eleştirel teorilerin ise ‘dönüştürücü’ oldukları ya da kendi kendilerine gönderme yaptıkları iddiası vardır: bir eleştirel teorinin kendisi de her zaman betimlediği nesne alanının bir parçasıdır; eleştirel teoriler her zaman kısmi olarak kendileri hakkında teorilerdir.

Eleştirel teoriler ise, bilimsel teoriler gibi nesneleştirici değil dönüştürücüdür, yani sadece kendinden farklı bazı nesneler hakkında bir teori değil aynı zamanda toplumsal teoriler, bu teorilerin nasıl ortaya çıktığı, nasıl uygulanabileceği kabul edilebilir olacakları koşullarla da ilgili bir teoridir. Bir eleştirel teorinin merkezi kısmı sunduğu inançların kabul edilebilirlik kriteridir.

Eleştirel teori, toplumdaki bireylerin epistemik ilkelerini-neyin doğru neyin yanlış olduğuna karar vermek için kullanılan bir inançlar kümesi- veri olarak alındığında, varolan ideolojik dünya resmini kabul edilemez bulacağını söylemez: aynı zamanda ideolojik dünya resminin kabul edilemez olduğunu söyler. Dolayısıyla, eleştirel teorinin kendisi bireylerin davranış ve bilinç biçiminden elde ettiği ve onların ideolojik dünya resminin çözdüğü için kullandığı kriter bakımından kabul edilebilir olmalıdır.

Eleştirel teori nesneleştirici teoriler gibi sadece toplum, toplumun üyeleri ve onların bilinç biçimleri hakkında bilgi vermek değil aynı zamanda eleştirel teorinin kendisinin ve sağladığı bilginin kabul edilebilir olup olmadığını değerlendirmek için kullanılacak kriteri de sağlamak iddiasındadır.⁷⁶

Sonuç olarak, bir eleştirel teori içkin eleştiri yöntemini kullanarak mevcut toplumsal sistemden daha adıl ve özgür bir toplumsal yapıya geçişin mümkün olduğunu, bu imkanın var olan toplumsal düzende içkin olarak bulunduğunu ve bu geçişin ancak o toplumdaki bireylerin bilinçli eylemleri sonucu gerçekleşebileceğini göstermeyi hedefler.

Eleştirel teori, var olan düzenin kendi teorisinin uygulama koşullarını yerine getiren bir esaret, vehim ve yanılgı durumu olduğunu da içerir. Mevcut toplumsal kurumların ve pratiklerin çelişkili yapısı, eleştirel teorinin uygulanması için bir zemin yaratan yanlış bilinç formları, yanılgı ve esaret içindeki bir yaşam tarzının göstergesidir ve içkin eleştiri yöntemi bu çelişkileri ortaya çıkarmak için işler. Dolayısıyla, mevcut toplumsal düzenin çelişkili yapısının değişmesi için faillerin, eleştirel teoriyi kendi kendilerinin bilinci olarak benimsemesi ve ona göre hareket etmesi gerekir.

Toplumsal yapıda radikal bir değişim gerçekleştirmek için, sadece faillerin bilinç formlarının değişmesi ve kendi çıkarlarının farkına varması yeterli değildir. Çünkü, bir bilinç formu toplumda meşruiyet kazanmış bir toplumsal kurumun da karşılığıdır. Dolayısıyla ideoloji aynı zamanda belli bir bilinç formunun taşıyıcısı olan toplumsal kurumlarla da ilgilidir ve bireylerin aydınlanması ve vehimden kurtulması mevcut yapıdaki toplumsal kurumların dönüştürülmesi ya da yıkılması için yeterli değildir. Bu yüzden, toplumsal düzeni değiştirmek için aydınlanma ve bilinçlenmenin yanında toplumsal mücadele ve eylem de

⁷⁶ Geuss, a.g.e. , s.122

gerekir. Eleştirel teori, bu toplumsal mücadeleyi yadsımaz ve kendi teorisini bu mücadelenin bir parçası ve rehberi olarak kabul eder.⁷⁷

⁷⁷ Geuss, a.g.e. , s.115-116

SONUÇ

Sosyal bilimlerde gözlenen temel özellik, toplumsal teoriyi iktisat, politika, psikoloji ve felsefe gibi temel disiplinlerden soyutlanmış bir şekilde oluşturmaktır. Bu ayrıştırmada, modern bilimin kuruluş sürecindeki uzmanlaşma etkili olduğu kadar sosyolojinin doğuşunda özellikle psikolojiden ayrı bir disiplin olması yolundaki pozitivist çaba da etkili olmuştur. Sosyolojinin, akademik ve özerk bir disiplin olmasını sağlayan ve sosyolojik yöntemi geliştiren Durkheim bu arayışın öncüsüdür.

Disiplinler arasındaki bu ayrışma ve kopukluk toplumsal teorinin yönteminde ve kullanımında birtakım sonuçlara yol açmıştır. Bunlardan ilki, toplumsal gerçekliğin doğa bilimlerinin nesneleri gibi ‘şeyler’ olarak doğal ve zorunlu yasalara bağlı soyutlanmış bir süreç olarak ele alınmasıdır. Toplumsal gerçekliğe yönelen bu kavrayış sosyal bilimlerin yönteminin belirlenmesinde de etkili olmuştur. Toplumsal olgular eğer ‘şeyler’ gibi nesnel doğal ve zorunlu yasalar tarafından belirleniyorsa onu anlamaya çalışan teorisyenin yaklaşımı da maddeyi gözlemleyen, tanımlayan ve sınıflandıran doğa bilimci gibi nesneleştirici olacaktır. Bu süreçte, bilimsel teorinin işlevi gözlem ilkesine dayalı olarak toplumsal olguları betimlemek, açıklamak, sınıflandırmak ve genel yasalara varmaktır. Bu süreçte, geleneksel kuram felsefi bir doğruluk ilkesi geliştiremediği için kendisine dayanak yaptığı temel kavramları hangi süreçlere ve ilkelere göre oluşturduğunu temellendiremez.

Geleneksel kuram, toplumsal pratiklerin tarihsel süreç içerisinde geçirmiş olduğu aşamaları ve bu aşamalara neden olan ilişkileri sorgulamaz. Geleneksel ve modern dönem ayrımından ya da teolojik ve bilimsel aşamalardan bahsederken tarihsel şemayı somut temelleri olmayan bazı spekülative ilkelere göre oluşturur. Dolayısıyla, gözlem ilkesinden yola çıkan geleneksel teori, açıklamasını mevcut olanla sınırlarken araştırdığı nesnenin

tarihselliğini ve ona içkin olan imkanları ihmal eder. Bununla birlikte, modern dönemde disiplinlerin ayrışması geleneksel kuramı toplumsal gerçekliği her yönüyle kavrayabilme yeteneğinden yoksun bırakır.

Toplum, geleneksel kuram tarafından ekonomik ve siyasi süreçlerin dışındaki bir olgu gibi ele alınır. Bu yüzden, geleneksel kuram toplumsal çelişkileri kavrayamadığı gibi mevcut sorunların kökenine de inemez. Geleneksel teorinin, felsefeyi, sadece önermeleri oluşturma ve sınıflandırma sürecindeki bir yöntem olarak algılaması kendisinin kullandığı doğrulama ilkesinin temellendirmesine izin vermez ve kavramların ve olguların tanımlanması sürecinde teorinin dayanak noktalarını teorisyenin önkabullerine teslim eder. Dolayısıyla, geleneksel teori kendi temel kavramlarını sorgulamaz ve teoriyi oluşturan bu dayanak noktalarını baştan geçerli doğrular olarak kabul eder. Bu yöntem, tarihsel süreçlerin toplumsal gerçeklik üzerindeki etkisini sorgulamaz ve kendi önkabullerini bilimsel gerçeklik adına mutlaklaştırır.

Gözlem ve doğrulamaya dayalı geleneksel kuramın uygulanmasındaki diğer bir problem uygulanabilirliği ve toplumdaki işleviyle ilgilidir. Eleştirel teorinin analiz ettiği kapitalist modern burjuva toplumu çelişkiler içeren bir toplumdur. Bu çelişkiler öncelikle kapitalist ekonomiden kaynaklanan çelişkilerdir. Kapitalist toplum maddi altyapısındaki çelişkilere paralel olarak kültür, siyaset, ahlak, din ve sanat gibi üstyapı kurumlarında da bu çelişkileri gizleyen belli bilinç formları üretmektedir. Mevcut toplumsal sistem eşitlik ve özgürlük gibi birtakım normlar üzerinden kendisini kurar. Fakat, modern burjuva toplumu kendi ilkeleri aracılığı ile incelendiği zaman bu toplumun meşruluğunun temeli olan belli ilkeleri ve normları gerçekleştirmediği görülür.

Modern kapitalist toplum vadettiği eşitlik ve özgürlük koşullarını sağlamakta başarısız olduğu gibi kapitalist üretim biçimi eşitsizliğin ve baskının temel nedeni olarak görülür. Dolayısıyla, mevcut toplumsal sistemin meşruiyetini sağlayan normların toplumsal düzenle

kıyaslandığında gerçekleşmediği ortaya çıkar. Bu sistemin çelişkili yapısına rağmen devam etmesindeki neden o toplumda yaşayan bireylerin mevcut toplumsal kurumları meşru kabul etmesidir. Bu meşruluğun devamını sağlayan şey ise bireylerin içinde yaşadıkları toplum hakkında sahip olduğu yanlış inançlar ve bilinç formlarıdır. Bu yüzden, geleneksel kuram modern burjuva toplumunun gerçek sorunlarını ve çelişkilerini kavramak için uygulanması geçerli bir teori değildir. Çünkü, kapitalist toplumun çelişkili yapısı sadece gözlem ve doğrulama ilkesine bağlı bir sosyal teori tarafından ortaya çıkarılamaz.

Geleneksel kuramın yöntemi, görünenin arkasındaki gerçeği ortaya çıkarma ve toplumun bütün alanına yayılmış olan çelişkileri kavramada konusunda yetersizdir. Yanlış inançlara ve bilinç formlarına sahip bireylerin yarattığı toplumsal fenomenlerin görünüşleri de ideoloji tarafından belirlenmiş ve gizlenmiş gerçeklerdir. Geleneksel teori, bu olguları betimleyerek ve sınıflandırarak varolan çelişkileri yeniden üretmiş olur ve toplumsal fenomenlerin arkasında yatan gerçeğe erişemez.

Geleneksel kuramın yöntemi eleştirel ve derinlikli bir kavrayışa izin vermez. Dolayısıyla, varolan kapitalist modern toplumun çelişkilerini ve gerçek sorunlarını kavramak ve bunları dönüştürmek noktasında yetersiz kalır. Mevcut toplum yapısı, geleneksel kuramın yönteminin uygulanarak çelişkilerin aşılabileceği bir toplum yapısı değildir.

Geleneksel kuramın, toplumun daha özgür ve eşit bir yapıya dönüşmesi için çaba göstermez ve bu dönüşümün araçlarını sağlamaz. Bütün bu unsurlar düşünüldüğünde geleneksel kuramın gerçek amacı açığa çıkar. Geleneksel kuramın araçsal bir kullanımı vardır. Eşitsizlik ve baskıya dayalı bir toplumda gözlem ve doğrulama ilkesine dayanan geleneksel kuram işlevini ancak mevcut sistemin hizmetine girerek ve onun devamlılığını sağlayarak sürdürülebilir ve temellendirebilir. Toplumdaki bireyleri özgürleştirme ve aydınlatma amacı olmayan geleneksel kuram toplumsal tahakkümün aracı haline gelir.

Araştırmaları ve bulguları, mevcut düzenin işleyişini kolaylaştıran ve bireylere bu sisteme daha fazla uyum göstermenin ve ayakta kalmanın araçlarını sunan  nergelerdir.

Dolayısıyla, geleneksel kuram toplumsal düzenin gerçek çelişkilerini gidermekten çok yeniden üretmeye yönelik bir yöntem kullanır. Bu yüzden, geleneksel kuram eleştirel değil olumluyıcıdır.

Eleştirel teori ise disiplinler arası bir sosyal teori geliştirerek toplumsal gerçekliği bütün bileşenleriyle beraber derinlikli ve bütünsel bir şekilde kavramayı mümkün kılar. Ekonomik  retim süreçlerini, siyasi ve psikolojik unsurları toplumsal gerçekliğin dışında bırakmaz ve birey ve toplum arasındaki ilişkinin belirlenmesinde bu unsurları değerlendirir.

Eleştirel teori, toplumsal gerçekliği tarih dışı bir verili olan olarak ele almaz. Toplumsal bir pratiğin şimdiki biçiminde gerçekleşmesinin nedenlerini toplumun kendi tarihsel gelişiminin kökenleri içerisinde arar. Dolayısıyla, her toplumsal gerçeklik kendi ilişkileri ve koşulları bağlamında değerlendirilir. Bu yaklaşım, toplumsal pratiklerin ve kurumların mutlaklaştırılmasını engeller ve her toplumsal pratiğin tarihsel süreç içerisinde belli süreçler tarafından koşullanarak bugünkü durumuna ulaştığını ve dönüşme imkanının olduğunu görmeyi sağlar.

Eleştirel teorinin diyalektik yöntemi, tarihsel süreçte belli unsurların yadsınması sonucu gerçekleşmemiş fakat bir imkan olarak toplumsal pratiğin şimdiki durumunda içkin olanı da ortaya çıkarmayı mümkün kılar. Başka bir deyişle, diyalektik yöntem, tarihsel süreç içinde belli ekonomik, siyasi ve toplumsal ilişkiler tarafından üretilmiş toplumsal pratiklerin ve kurumların başka ilişkilerin gerçekleşmiş olması ihtimalinde şimdiki olduğundan daha farklı bir biçimde gerçekleşebilme ihtimalini göstermeyi sağlar. Dolayısıyla, eleştirel teorinin diyalektik yöntemi toplumsal gerçekliğin doğal, zorunlu ve mutlak olduğunu değil belli tarihsel koşullar tarafından koşullandığını ve üretildiğini ortaya koyar. Bununla birlikte,

toplumsal gerçekliği dönüştürebilme imkanını gösterir. Çünkü, mevcut toplumsal yapı, her zaman, belli ilişkilerin olumsuzlanıp belli ilişkilerin egemen kılınması sonucu insanların kendilerinin ürettikleri bir yapıdır.

Eleştirel teorinin, toplumsal fenomene yönelik kavrayışı onun amacını ve yöntemini de belirler. Eleştirel teori, toplumsal fenomene zaman ve mekandan soyutlanmış, doğal ve mutlak bir şey olarak yaklaşmaz. Toplumsal gerçekliğin, insanların girdikleri belli ilişkiler sonucunda ortaya çıktığını kabul eder. Dolayısıyla, toplumsal gerçekliği mevcut biçiminde dondurmaz ve eleştirel perspektifle onu sorgulamaya yönelir. Bu sorgulama sürecinde eleştirel teori, mevcut toplumsal yapıyı kendi önkabulleri ve tahayyül ettiği ideal bir toplum yapısına göre değerlendirmez. Eleştiri sürecinde kullandığı araçlar mevcut toplumsal yapının kendi ilkeleridir.

Eleştirel teorinin, sosyal bilime en büyük katkısı içkin eleştiri yöntemidir. İçkin eleştiri yöntemi, eleştirdiği toplumun eşit, özgür ve rasyonel bir toplum olup olmadığını sorgulamak için o toplum yapısının meşruluğunun dayanağı olan temel ilke ve normlardan yola çıkar. Mevcut toplumsal düzenin kendi normlarıyla, toplumsal gerçeklikteki somut koşulları kıyaslayarak o toplumdaki çelişkileri ortaya koyar.

İçkin eleştiri, çelişkilerin üzerine kurulu olan toplumsal yapının gerçek sorunlarını saptamada bir imkan sunar. Eleştirel teori öncelikle, Marks'ın ekonomi politik eleştirisini benimseyerek kapitalist üretim biçiminin ekonomik eşitsizliğin kaynağı olduğunu ileri sürer. Ekonomi eleştirisinin devamında, insanların eşitliğin ve özgürlüğün olmadığı bir toplumu bütün çelişkili yapısına rağmen meşru görmelerinin nedenlerini sorgular. Bu noktada eleştirel teori, içkin eleştiriyi, bir ideoloji eleştirisi olarak sürdürür.

Toplumdaki bireylerin, mevcut düzeni meşru bulmalarının nedeni, onların yanlış inançlara ve bilinç formlarına sahip olmalarıdır. Mevcut toplumsal pratiklerin ve kurumların

varlığını sürdürmesi, insanların onları meşru olarak kabul etmesinin bir sonucudur. Yanlış inançlar ve yanlış bilinç formları toplumdaki bireyleri mevcut sistemin adil ve rasyonel bir sistem olmadığını görmekten alıkoyar. İnsanlar, özgür ve eşit olmayan bir sistemde bu varoluşu kendilerinin yarattıklarının ve baskıyı kendi kendilerine uyguladıklarının bilincine varamazlar. Çünkü, Marksist teoride üstyapı olarak kavramsallaştırılan siyaset, kültür, sanat ve din gibi kurumların ürettiği ideolojik normlar ve değerler kapitalist toplumda mevcut sistemin çelişkilerini gizlemeye yönelik işler. Dolayısıyla, eleştirel teori, içkin eleştiriyi eleştirdiği toplumsal düzendeki gizlenmiş çelişkileri ortaya çıkarmak için, o toplumda yaşayan insanların yanlış inançlarını ve bilinç formlarını ele alır.

Eleştirel teorinin ve onun içkin eleştiri yönteminin amacı insanları aydınlatmak ve onları var olan koşullardan özgürleştirmektir. İçkin eleştiri yöntemi, mevcut toplum düzenindeki çelişkilerin kaynağının bireylerin kendi kendilerine uyguladıkları bir zorlamanın ve yanlış inançların sonucu olduğunu göstererek onlara gerçek çıkarlarının nerede olduğunu göstermeyi amaçlar. Bu bağlamda, eleştirel teori dönüştürücü ve özgürleştiricidir ve mevcut toplumsal yapının dönüştürülebilmesi imkanını gösterir.

İçkin eleştiri yöntemi, mevcut toplumsal düzeni mutlaklaştırmaz ve daha özgür ve adil bir yapıya evrilmesi için onun içindeki imkanı ortaya çıkarır. İçkin eleştiri yöntemi ile eleştirel teori, mevcut düzenin çelişkili yapısını ortaya çıkartarak teorinin uygulanabilirliğini de temellendirmiş olur. Çünkü, içkin eleştiri yöntemi, ancak toplumsal pratiklerin ve kurumların kimliğini belirleyen ve onlara meşruluk sağlayan normlar ile somut gerçeklikteki koşullar arasındaki çelişkinin varlığı üzerinden işleyebilir.

Eleştirel teori, kendi kuramını mutlak bir hakikat olarak sunmaz ve teorinin toplumsal süreçlerin değişkenliği ile bağlantılı olan dinamik ve sürekli gözden geçirilebilir bir yapıda

olması gerektiğini vurgulayarak dogmatizme dönüşme ihtimalini aşar. Bu anlayış teorisinin kendi geçerliliğini sorgulaması ve kendi kavramlarını eleştirmesi için bir imkan sağlar.

Sonuç olarak, eleştirel teori dönüştürücü, eleştirel ve özgürleştirici diyalektik kavrayışı ve içkin eleştiri yöntemi ile varolan toplumsal yapının gerçek sorunlarını ve çelişkilerini kavramak ve bu çelişkileri aşmanın yollarını aramak açısından sosyal bilimlere doğru bir model sunar.

Bilim de, toplumsal süreçlerin bir parçasıdır ve ondan bağımsız düşünülemez. Dolayısıyla, modern bilim anlayışının taşıdığı çelişkiler mevcut toplumsal düzenin çelişkilerinden ayrı değildir. Modern burjuva toplumunun ürettiği ve toplumsal tahakkümü ve eşitsizliği sürdürmek için kullandığı ideolojik içerikler bilimsel teori modeli ve yönteminde araçsal bir kullanımın egemenliğinde kendini açığa vurmaktadır. Eleştirel teori, modern kapitalist burjuva toplumunun eleştirisi olduğu kadar onun bir parçası olan araçsallaşmış bilimsel yöntemin de eleştirisidir. Bu yüzden, eleştirel teori modern bilim yönteminin ve işlevinin yeniden sorgulanması için de bir kaynak sunar.

Toplumsal gerçekliğin çelişkilerini aşmak yerine, araçsal bir yaklaşımla onları yeniden üreten ve mevcut sistemin işleyişini sıkıntıya sokabilecek sorunlarla başa çıkabilme yollarını önermekten öte eşitlik ve özgürlük gibi toplumsal bir faydaya yönelik gerçek bir sorgulama biçimi ve öneri sunmayan geleneksel kuram anlayışına karşılık, Frankfurt Okulu, bilimsel teorisinin geçerli yöntemi ile gerçek işlevinin ne olması gerektiği ve bilimsel etkinliğin amacına yönelik toplumun inandığı ‘daha iyi bir yaşam’ sağlama hedefinin ne kadarını gerçekleştirebildiği konusunda felsefi bir sorgulama tarzı sunar.

Bir toplumsal teoride olması gereken özgürleştirici, dönüştürücü ve aydınlatıcı eleştirel bakışın yokluğu, bilimsel etkinliğin daha iyi bir yaşama erişmek için gerçekleştirildiği tezi ile bilimsel teorilerin yönteminin ve ürettiği bilginin mevcut sistemdeki gerçek işlevinin

sorgulanmasına yol açar. Eleştirel teori, bu sorgulama sürecinde bilimsel teorileri eleştirmenin ötesinde kendisini doğru bir model olarak gerçekleştirir.

Bilimsel teorilerin toplumu manipüle etme ve tahakküm altına alma çabasına karşılık, Eleştirel Teori, var olan eşitsizliği ve baskıyı aşmak için gerçekleştirilen toplumsal mücadelenin kendi bilincidir. Bu yönüyle, kendi varlığının ve misyonunun kaynağını egemen sınıfların çıkarlarına hizmet etmekte değil, toplumun gerçek çıkarlarını gerçekleştirme çabasında bulur.

KAYNAKÇA

Adorno, Theodor W. & Horkheimer Max, **Aydınlanmanın Diyalektiği**, (Çev: Nihat Ülner, Elif Öztarhan), Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2000

Arato, Andrew & Gebhart, Eike (Editors), **The Essential Frankfurt School Reader**, The Continuum Publishing Company, New York, 1998

Baert, Patrick, **Sosyal Bilimler Felsefesi**, (Çev: Ümit Tatlıcan), Küre Yayınları, İstanbul, 2009

Benhabib, Seyla, **Eleştiri, Norm ve Ütopya**, (Çev: İsmet Tekerek), İletişim Yayınları, İstanbul, 2005

Bottomore, Tom & Nisbet, Robert, **Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi** (Yayına Hazırlayanlar: Mete Tunçay- Aydın Uğur), Kırmızı Yayınları, İstanbul, 2006

Comte, Auguste, **Pozitif Felsefe Kursları**, (Çev: Erkan Ataçay), Sosyal Yayınlar, İstanbul, 2001

Held, David, **Introduction To Critical Theory**, University Of California Press, California, 1980

Horkheimer, Max, **Critical Theory**, The Continuum Publishing Company, New York, 1999

Horkheimer, Max, Akıl Tutulması, (Çev: Orhan Koçak) ,Metis Yayınları, İstanbul, 2005

Ingram, David, Critical Theory and Philosophy, Paragon House, 1990

Geuss, Raymond, Eleştirel Teori, (Çev: Ferda Keskin) , Ayrıntı Yayınları, 2002

Jay, Martin, **Dialectical Imagination**, University of California Press, 1996

Kellner, Douglas, Critical Theory, Marxism and Modernity, Polity Press, 1989

Marcuse, Herbert, **Negations**, Free Association Books, London, 1988

Marcuse, Herbert, Reason and Revolution, Humanity Books, 1999

